

EUSKAL LURRA

Jose Luis Lizundia

I. EUSKAL LURRAREN ZABALERA ZAHARRA

Euskal lurra aitzinatean nondik eta norainokoa zen asmatzea ez da gauza erraza. Alde batetik, orduko herrien nomadatasuna edo erdinomadatasuna; bestetik, erromatar eta beste aitzinako geografoen eta historiagileen erdizkako zehaztasunak. Leinu batzuen eta besteen arteko gudak eta hauen ondorio bezala bakoi-tzaren lurraldeen aurrerakada eta atzerakada. Toponimia dugu noski gure Herriaren zabalera neurtzeko biderik aproposena; baina hemen ere toponimia ongi aztertu gabe dagoenaz ohartu behar gara, batez ere toponimia *gutia.

Iparraldetik

Gaurko gure Iparreko hiru herrialdeei begiratzen badiegu, gure hango muga Aturi eta "Gave d'Oloron" (euskal izenik ote?) dira guti gora behera.

Handik gorako lurraldeek behinolako Gaskoña ziren, lehenago Akitania. Lurralde zabal hau Euskal Herria zela zuzen zuzene-

nean esatea gehitxo bada ere, ezin uka daiteke Akitania edo Gaskoña hau euskaldunen kideko edo anaia-herri bat zenik.

Gaskoin hizketak, okzitano hizkuntzaren taldeko bat izanik, badu euskal sustrai bat, hain zuzen ere beste sei okzitan dialektuetatik (Guiena, Llangedok, Aurbernia, Probentza, Llimosin eta Delfinat-etakoetatik) aski bereizten duena. Hortik at, Gaskoñako toponimia oraindik behar den bezala aztertu gabe dago, eta euskal sustraia edo, gutienez, senidetasun bat argi finkatzeke. Euskal erromantze bat dei genezaioke gaskoinari.

Ekialdetik

*Ekialdetik Arago lehena, edo Arago Garaia, dugu lehen euskal eremuko izana, Jaketania ere deitua, behinolako jaketano leinua egon zelako han, eta gainera hiri nagusia Jaka delako. Arago *konterria, Iruñeko euskal erreinuaren barrutietariko batek hartzen zuen, gero bera erreinu bihurtu eta behe alderuntz, Arago hibaiarekin eta euskal lurraldeekin zer ikusirik ez zuen tokiruntz joan bazen ere.

Hontaz gainera, Sobrarbe eta Ribagortza konterrietan, eta baita Pallarskoan ere, euskal toponimia agertzen zaigu; beraz euskal *aztarrenak Leridako probintziaren Iparralderaino aurki daitezke.

Hegoaldetik

Hego-Ekialdetik hasten bagara, behinolako Salduba, gaurko Zaragoza-tik zehar Ebro hibaia hartu beharko genuke hego baztertzeat. Alhama hibaiaren *harroa euskaldun edo zeltiberotzat jotzen badugu ere, *mairuen urteetako agintaritzak hemengo euskal aztarren zihurrak galdu egin zituen.

Beheko euskal muga, Ebro eta Duero hibaiaren tarteko

*mendikatean jar daiteke, gaurko Soria probintziako Yanguas *harana, eta Errioxa guztia noski, euskal barrutian sartzen zirelarik.

Burgos aldean, Belorado eta Bribieska *hauzitegi alderdiaren barrena; beraz, berriz ere, Ebro eta Dueroen arteko *mendilepoak, Brujula esate baterako. Juarros harana eta Arlantzón Garaia euskal toponimia frankokoak dira Duero harroan, eta hau kontuan edukitzekoa da.

Mendebaletik

Goitik behera hasita, Ason hibaian Colindres eta Santoña tartean jar daiteke, nonbait jartzekotan, euskal mendebal hegaliak zihurrena. Trasmiera izango zen momentu batez Iruñeko erreinuarena, baina horrek ez digu eskubide gehiegi ematen gure ametsak Santanderko ateetaraino eramateko. Beti bezala toponimiara begira bagoaz, Asondik haruntz ez dugu euskal izenik ia batere aurkituko; eta Kandinako aldapatik haruntz ere, Oriñondik Liendo haranera bitartean dagoen mendilepotik haruntz alegia, ez ugari. Bosch Gimperak eta beste batzuek dudatan jartzen dute autrigoinen eta kantabroen mugatzat Ason hibaia edo honen harroa hartzea, eta Kandina hortan ebakitzen dute bi leinoen arteko bereizketa; beste batzuek ordea bestaldean, Voto aldean, Santander alderuntz. Erdiko bide bat har dezagun, eta Ason hibaia berbera dadukagu. Gainera Ason harroaren eskuin aldean gaur ere Bizkaia diren bi herri ditugu: Lanestosa eta Karrantza; eta dadukagunari gutienez eusteari bidezko derizkiot.

Beheruntz joan da Mena harana, Bizkaiko Enkartazioetakoa izana eta euskal aztarren ugarikoa.

Gaurko Villarcayo alderdiarekin ez da erraza igartzea. Batzuek, ez bakarrik alderdi hori, baita Sedano eta Reinosakoak ere euskal eremuan sartzen dituzte; beraz, Ebro Garai guztia.

Ez naiz ni, gaur behintzat, iritzi hortakoa. Uste dut Villarcayo alderdia, erromatar eta kantabroen arteko gerrak zirela eta, kantabroen eskuetan gelditu zela, autrigoin euskal leinua bi alderditan zatitua utzirik, Gobia aldeko bazterra izan ezik: itsas aldeko autrigoinak, Ason eta Nerbion bitartekoak eta hegoaldeko autrigoinak, Bureba eta Okamendietakoak. Beraz Gaztela Zaharreko zazpi *merinalde lehenak, Cuesta Urria, Montija, Losa, Valdeporres, Sotoscueva, Gaztela Zaharreko Ciguenza, eta Valdivielso utz ditzagun Gaztelan.

II. EUSKAL LEINUAK

Euskal leinuez zerbait esan behar dugu. Ez dugu sakonetan sartu nahi, dibulgazio erara baizik.

Baskoinak, barduloak, karistioak, autrigoinak jotzen dira euskal leinutzat. Bestalde, jaketanoak eta beronak jatorriz ez baziren ere, euskaldunak izan omen ziren. Iparraldetik akitanoak euskaldunen senide. Origebion izeneko leinutxua ere aipatu beharrekoa dugu.

Baskoinak: Euskal Herriaren alderdirik handiena hartzen zuten. Gutxi gora behera gaurko Nafarroa herrialdea, Gipuzkoa herrialdearen Oiartzun eskualdea eta Ipar Euskal Herria (?). Ala hau Akitanoa zen; edo Lapurdi eta Nafarroa Behera ere baskoinak ziren? Gaur arteko azterketek ez dute eman xehetasun zihurrik arazo hontaz. Ziberoan "zybiloteak" bizi omen ziren.

Barduloak: gaurko Gipuzkoa, Oiartzunaldea eta Deba harroa izan ezik; eta gero Arabaren zati bat, baina herrialde hontan ez dago hainbeste zihurtasun. Itsalaldean bai, greziar eta erromatar geografoek diotenez, barduloak Deba hibaitik Oiartzungo hibairarte, gaurko Pasaiararte, bizi baiziren.

Karistioak: Deba hibai harroa hartzen zutela, Nerbioi hibairarte, gaurko Bilboko *bokalerarte; eta Araba alderuntzeko hauen barrutiari buruz, barduloenari buruzko duda berdina dugu.

Autrigoinak: Bilboko bokaletik Ason hibairarte; beraz, gaurko Santanderko probintziaren zati bat, Castro Urdializ-tik Kolindres-era bitartekoa; Enkartzazioak; Mena harana eta Arabaren Mendebalaldea, Gobia eskualdea eta Aialaldearen zati dexente, Tudela deritzana. Hegoaldeko autrigoinak, Bureba, Okamendieta eta Miranda aldea: beraz, gaurko Burgosen Brivieska, Belorado eta Miranda hauzitegi alderdiak.

Origebion izeneko leinu ttikia aipatu dugu. Bosch Gimperak Pompelio Melari jarraituz, Nerbioi hibaitik Gernika aldera jartzen du leinu hau. Ez zen konturatu, —beharbada ez zuen jakingo eta pundu hori— “origebione” izen horrek, “one” atzizkia kendurik. Bizkaiko *merinalderik handienarekin, Uribe-rekin, duen analogiaz. Hain zuzen ere, Bilbotik Gernikara bitartea hartzen zuen Uribek, joan den menderarte.

Jaketanoak: Arago garaia, erreinuaren hasierako Aragoa hartzen zuten; hauen jatorrizko euskalduntasuna dudatan jartzen bada ere, gero euskaldunduak izan ziren seguru asko. Era berean, Errioxa aldeko *beronak*.

III. GURE HERRIALDE HISTORIKOTZAT JOTZEN EZ DIRENAK

Errioja

Errioxarekin hasiko gara lehenbizi. Baina, aitzin solas bezala, esan dezagun zerbait izenari buruz. Norbaitek esan dit inoiz zergatik idazten dudan Errioxa, Rioja edo Rioxa idatzi beharrean. Herrialde hontaz zerbait dakienak badaki, izen hori Rio Oja-tik

datorrela, eta hasieran Ezkarai haranetik jaisten den hibaiaren izena zela; gero Logroñorarte zabaldu zela; eta azken batean, gaur "Rioja Baja" deitzen zaiona ere hartuaz, Logroñoeko probintzia guztira hedatu zela. Gehiago oraindik: gaur Arabaren eskualde bati "Rioja Alavesa" deitzen zaio, honen lehenagoko izena "Sonsierra" edo "Sonsierra de Navarra" bazen ere.

Merino Urrutia jaunak zehatz argitu du Oja hori Ohia-tik datorrela. Beraz, jotaren erdal aldakuntzagatik beste era batera esaten bada ere, nik uste, ortografia bere lekuan utzi behar genuke eta *olguzkera Bizkaiko zenbait eskualdetan, Nafarroan eta Ifaraldean egiten den bezala egin. "X" erabiltze hori gezurrezkoa iruditzen zait, Lejo(n)a Lexo(n) idaztea bezalaxe, bertakoek Lejoa esaten badute alemanek bezala olguztuaz. Guk ez dadukagu errurik gaztelaniak bere bide bakar bat hartu badu j-ren kasuan. Neuk ere x-ekin idatzi izan badut orain arte, hemendik aurrera Errioja idatziko dut.

Aurretik "e" jartzean, ez pentsa "herri"rekin zer ikusia duenik, zeren h-rekin idatziko bait genuen. Herrialde honi "Herrigoia" deitzea asmakeria huts bat da. Bizkaia aldean, eta batez ere Durangoaldean, Erriojarekin hainbeste harreman ekonomiko, historiko, *hargintzazko etab. ukan dituzten gure herrietan beti Errioja esan izan da, "e" hori Erromaren kasu berbera delarik. Gehiago oraindik: Busturiaaldean, Gernika, Forua, eta abar, "ria"ri (*la ria de Mundaca*-ri, noski) "errioja" deitzen diote. Nafarroako euskaldunek eta Gipuzkoako zati handi batek ez dute Erriojarekin, Errioja Garaiarekin (beraz, lehengo eta hasierako Erriojarekin) honenbeste harreman, baina Mendebaldeko euskaldunok bai; eta gure ohitura bada zerbait frogantza, izen honen kontuan. Mogelen "Peru Abarka" k izen hau honela dakar: Errioja.

Kanpion, Ortueta eta beste askok Euskal Herriko zatik jo dute Errioja; eta azken garai hontan badago zaletasun bat Errioja ezagutzeko. Historia ezagutzen hasi gara, baina oraindik badago

zer aztertu; gehiago toponimia alorrean. Merino Urrutia-ren *El vascuence en la Rioja y Burgos* izeneko lanak mesede ugari egin zuen; baina halako beste lanik ez da agertu zoritzarrez.

Bureba eta Okamendieta

Sainz de Buruaga-k bere *Ordenación del territorio.—El caso del País Vasco y su zona de influencia* (Guadiana de Publicaciones— Biblioteca Universitaria de Economía, Madrid 1969) liburuan, Burgos-ko probintzia gure Herriarekin bat eginik jartzen du, bere lurralde antolakizun lan hortan. Beste teknokrata askok ere gauza bera egiten du; baina denek ikusten dute Burgosko probintziaren handiegitasuna eta homogeneitasunik eza. Hain gauza nabaria bait da Aranda ingurua Madridekin, Burgos berarekin baino harreman gehiagotan dagoela, eta, bestalde, probintziaren ifarraldea Bilbo eta Gasteizekin. Hiru alderdi zehatz bereziak ditu, beraz, Burgosko probintziak; Aranda aldea, hiriburua ingurua eta Ifarraldea.

Lurralde antolakizun batean hau kontutan izaten bada (eta batek baino gehiagok aipatzen du probintzia bat baino gehiago zatitu beharra), badaiteke behinola Iruineko euskal erreinuaren barrutiko izandako herrialde batzuk gure alorrean izatea. Eta kasu hortan behintzat, ekonomiari esker, egon daiteke itxaropen pixka bat; bestela, inondik ere ez. Aipa ditzagun, bada, herrialde historiko bi, Bureba eta Okamendieta.

Bureba

Herrialde honek gaur egun ere badu entzute bat, nahiz eta orain lege nortasunik ukan ez. Garai batean Iruinerekin bat eginda egon zen, baina laster Burgostarren atzaparretan erori zen. Gero Gaztela Zaharreko “merinalde eta partidu” bat bihurtu

zen, eta hala iraun zuen joan den mendeko probintzia banaketa arbitrarioak egin arte.

Burebak gaurko Briviescako hauzitegi alderdi guztia hartzen zuen, eta hortik landa Burgosen alderdiko herrixka hauek: Lernilla, Quintana-Ruz eta Temiño; eta Mirandakoan Pancorbo, Ameyugo, Encio, Santa Gadea, Bozoo, Valluercanes eta Santamaria Ribarredonda, Villanueva de Teba, Altable, eta Miraveche. Beraz, Bureba herrialde historiko bat ez-ezik, herrialde natural bat ere badela esan daiteke: hasi Pankorboko ateetan eta Brujulako aldapararte, erdian bere hiriburu Birobezka duelarik, gaur ere ia herrialdeko herri eta herrixka guztiak bere eremuan hartzen dituelarik.

1.253,13 km²-ko zabalera du Burebak eta 23.243 bizilagun.

Honen ekonomia baserriari lotua dago, hiriburuan industria poligono bat jartzeko badira ere. Lehen laborantzara eta artzaintzara lotua, gaur ganadutzara jotzen hasi da; eta hain zuzen ere *Ordenación rural de la Bureba* delakoak hortara eta fruitura bultzatuko du. Sagar eta beste fruitu asko hartzen ditu, eta oraindik gehiago hartuko ditu antolaketa hori ondo egiten bada. Haren emaitza gehienak Euskal Herrira datoz, eta horrek badu bere alde ona.

Bilbotar askok jotzen du Burebara eta burebar asko dago gure herrietan, Bizkaian eta baita Gipuzkoan ere. Bai joaten diren artean eta bai etortzen diren artean, badago Burebaren sustraiez ilustratu beharra. Nik burebar batzuekin afroga egin dut eta ez dira kontra jarri, ez gutiago ere; eta batek baino gehiagok esaten du hori orain. Burgosko probintziako izate horrek ez du haien mentalizatzerako erraztasun asko emango, ez horixe; baina, zerbait ereiteko hutsetik hasi beharrean gaude.

Okamendieta

“Montes de Oca” izenaren pean, askotan agertzen da he-

rrialde hau Iruineko erreinuaren historia gora-beheretan. Nolabait "Okamendietak" euskeratzen dugun herrialde hau, non zegoen eta zer zen?

Sakon aztertu ditugu Gaztela Zaharreko herrialde banaketak, eta nahiko argi ikusten da herrialde honen nondik-norakoa. Gaurko Belorado hauzitegi alderdia hartzen zuen probintzien banaketa egin arte, nahiz eta feudal arrazoiengatik Elizaren eta jauntxoien feudo apartekoak izan. Hortik landa —eta hau harrigarria da—, Okamendietak saltatu egiten zuen normalki euskal aztarrenen muga den Ebro eta Duero harroen mendikatea, eta Dueroren *hibaia-dar den Arlanzón hibai harro garaia ere hartzen zuen, hasi Arlanzón herrian eta iturburarte: Galarde, Villasur, Uzkitza, Herramel, Urrez, Villorobe, Alarcia eta Pineda de la Sierra.

Gehiago oraindik: Juarros izeneko harana, Burgosko ateetara ino heldu dena; baita euskal historian hain zoritzarreko herria izan den Atapuerca ere: Okamendietarekin bategina zegoen herrialde berean, aipatu ditugun joan den mendearen hasierako zatiak berriak egin arte. Merino Urrutiak makinatxo bat euskal toki izen agertzen du Okamendietak guztikoak, eta baita Arlanzón garai guztikoak ere.

Baserri ekonomiari lotua, batez ere basoei, eskualde baztertu bat da orain; beheruntz eta egunetik egunera hustutzen doana. Herri batzuk aste azkenak igarotzeko aukerakoak bihurtu dira; baina batez ere burgostarrak joaten dira; euskaldunak guti, ehizera ez bada.

Herrialde hontan zegoen autrigoinen *apezpikutegi zaharra, gero Valpuestara eramana; gaur Okako apezpiku "titularra"k *diócesis extinta* bezala darama. Larraurik edo Setienek eramatea hobe izango zen, sinbolu bezala. Sinboluak eskatzeaz ere ez gara oroitzen.

Herrialde honek 1.103,93 km²-ko zabalera du; 20.199 bizilagun.

Bi herrialde hauek inoiz euskal eremuan sartzen badira, Bureba-Oka izeneko euskal herrialde elkartu bakar bat osa lezakete 2.357 km²-rekin, Bizkaiaren antzera. Bion hiriburuak Bibirezka edo Birobezka izan beharko luke, administrazgo aldetik. Eliz barrutiaren buru, ordea, "Villafranca-Montes de Oka", hiri hontan bait zegoen Hegoaldeko autrigoinen apezpikutegia.

Aragoa, Sobrarbe eta Ribagortza

Jaka inguruan konterri bat sortu zen Iruineko erreinuaren barrutian. Izentzat Aragoa hartu zuen, bertako hibaiarenetik. Gero mendeetan zehar, erreinu bihurtu ondoren, hibaiarekin zer ikusirik ez zuten lurraldeetara zabaldu zen izen honen eremua: Turia garairarte.

Aitzinateko jaketano herriaren bizilekua zen, beraz, Aragoa. Hasieran Iruineko erregeren menpeko konterri izana, Santxo III.aren *hilburuko zorigaiztoko bategatik erreinu bihurtu zen. Aragoarekin batera beste bi konterri ere nafar barrutian zeuden: Sobrarbe eta Ribagortza; beraz Kataluinararte. Hauek ere Aragoarekin jarraitu zuten, honen erreinutzari hasiera handiagoa emanaz.

Gaur egun Jakara joaten bazarete, ikusiko duzue honen hauztegi alderdiaren sarreran kartel handi bat, Jaketaniara ongi-etorri eginaz.

Solas tiki bat merezi du Jakako diozesiaren eliz-barrutiak: hain zuzen orain arte aipatu dugun lurraldea hartzen bazuen ere, gero Iruineko apezpikutegiko Valdonsellako artziprestazgo nagusia bereganatu zuelako. Valdonsella (izena Onsella hibaiaren haranetik, Sangotzan Aragoarekin bat egiten duenarenetik, alegia, datorkionaren) gaur Zaragozako probintziak ifarraldean egiten duen sarrera mehea da, nahiz eta artziprestazgo horrek eremu zabalagoa hartu. Eskualde zabal honek mendetan jarraitu zuen,

elizaz, Iruineren menpe, erresumaz aldendu bazen ere: Iruineren beste artziprestazgo nagusiaren —hots, Gipuzkoakoaren— antzera. Badu bere garrantzia xehetasun honek.

Pirineoen ifarraldean, Aran eskualderarte heltzen bazen Gaskuña (eta, beraz, nolabaiteko euskal-akitanotasuna), gauza bera esan daiteke, hegoaldeari buruz. Hemen bagenituen Sobrarbe eta Ribagortza, Sarrallh de Ihartza-k eta beste batzuek euskal herrialde bezala jotzen dituztenak. Ribagortza da gaur ere hizkuntza bi mugatzen dituen lurraldea; katalana Ekialdean, eta aragoar dialektuak bestean. Hizkuntzalari batzuen iritziz, Aragoa Garaia, Sobrarbe eta Ribagortzako dialektuek zer ikusi gehiago omen dute gaskoin hizketekin, gaztelaniarekin baino, nafar-aragoar erromantzeetan sartzen direlarik. Geroago gailendu zen gaztelania literarioa Aragoako lurretan. Historia beste era batera jazo balitz, Erdi Haroko momentu batez, euskal eta katalan herriak elkar topo egiten ikusiko genituen, legezko izango zen bezala, Zinka hibiaren inguruan, gaztelaniatasuna sartu gabe. Etnologoez eta hizkuntzalariak badute esatekorik hemen, nahiz eta Historiak bideak beste norabaitera eramane. Gaur amets gehiegi dago Pirineoko behinolako hiru iruinar konterri horiek Mendebal aldera begira jartzeaz.

Gaskoin herrialdeak

Aurrerago esan bezala, Garona hibiaren ezker aldean gaskoin edo akitano herria dago; euskal herri ez bazen ere, anaia herri bat behintzat zenik ezin uka. Dibulgazio-mailako azterketa bat bederen eskainiko diogu.

Gaskoin herriak gaurko Landes, Gers, Hautes Pyrénées departamenduak eta Haute Garonne, Tarn-et-Garonne, Lot-et-Garonne, Ariège, Gironde eta Pyrénées Atlantiques departamenduen zati

on batzuk hartzen zituen. Fontan okzitanistaren iritziz, historia-politikaz Gazkoña ez baziren ere, hizkuntzaz eta etnologiaz gaskointzat jotzen ditu Biarno, Bazadais, Bordelais, herrialdeak.

40.000 km² inguruko zabalera hartzen dute guti gora-behera gaskoin herrialdeek. Herrialdeok, nahas-mahasik zerbait badute ere, hauek direla esan genezake: *Couserans*, gaurko Ariège departamenduaren Mendebaldean, hiri nagusitzat St. Girons duelarik. *Cominges*, Haute-Garonne garaia, St. Gaudens hiria bere behe aldean duelarik, Nebouzan eskualdean. *Bigorra*, gaurko Hautes-Pyrénées departamenduaren zatirik handiena, Tarbes buru duelarik. *Astarak*, Hego-Ekialdean Cominges, Hego-Mendebalean Bigorra eta Ifarrean Armagnac dituelarik, gaurko Gers eta Hautes-Pyrénées departamenduen artean zatitua. *Armagnac*, Gers departamenduaren zatirik nagusia, Auch hiriburu duelarik. *Lomagne*, Armagnac eta Comingesen goikaldetik, gainean Quercy Guienako herrialdea duelarik Garonaren bestaldean, Gers eta Tarn-et-Garonne departamenduen artean zatitua; honen hiriburu zaharra Levit zen eta berria Lectoire. *Condomois*, Condom hiri nagusitik hartua du izena; Armagnac-en ifarraldean, bere gainean Agenois Guienako herrialdea duelarik. *Landes*, gaurko izen hortako departamenduaren zatirik nagusia; Aturi, Midouze eta Douze hibaiei ifarraldean; honen barruan nahasturik *Albret* edo *Labrit* izeneko herrialde bat ere bazen, Nafarroako historian arras ezaguna. *Challosa*, Douze eta Aturi hibaiek, batzuetan, nolabait mugatua: Landesekin, ifarraldetik, eta, behetik, Biarno, Nafarroa Beherea eta Lapurdirekin egiten zuen muga; hiru eskualdetan banatzen zen Challosa: Chasola propioa, Tursan eta Marsan; bere hiri nagusienak Aire, St. Sever, Hagetman, Tartas eta Akize zituen. *Biarnoa*: historian bere bizitza apartekoa eraman zuen gaskoin herrialde honek, eta Bigorra eta Ziberoaren tartean dago; honen hiriburu zaharra Leskarre zen, eta oraindik ere han dago katedrala; oraingoa Pabe da; Biarnoko mendi haranetan nabari da euskal

aztarren ugari. *Bazadais*, *Bordelais* eta *Medoc* herrialdeak, Guiena-koak ziren politika zatiketan, baina Fontanek gaskointzat jotzen ditu; eta hain zuzen ere Garonaren ezker aldean daude: *Bazadais*, *Tarn-et-Garonne* eta *Gironde* departamenduek zatitua eta *Bazas* hiritik izena hartua; *Bordelais*, Bordele ingurua; eta *Medoc*, Giron-
dako *bokale eta itsasoaren arteko bitarte luze bat egiten duelarik.

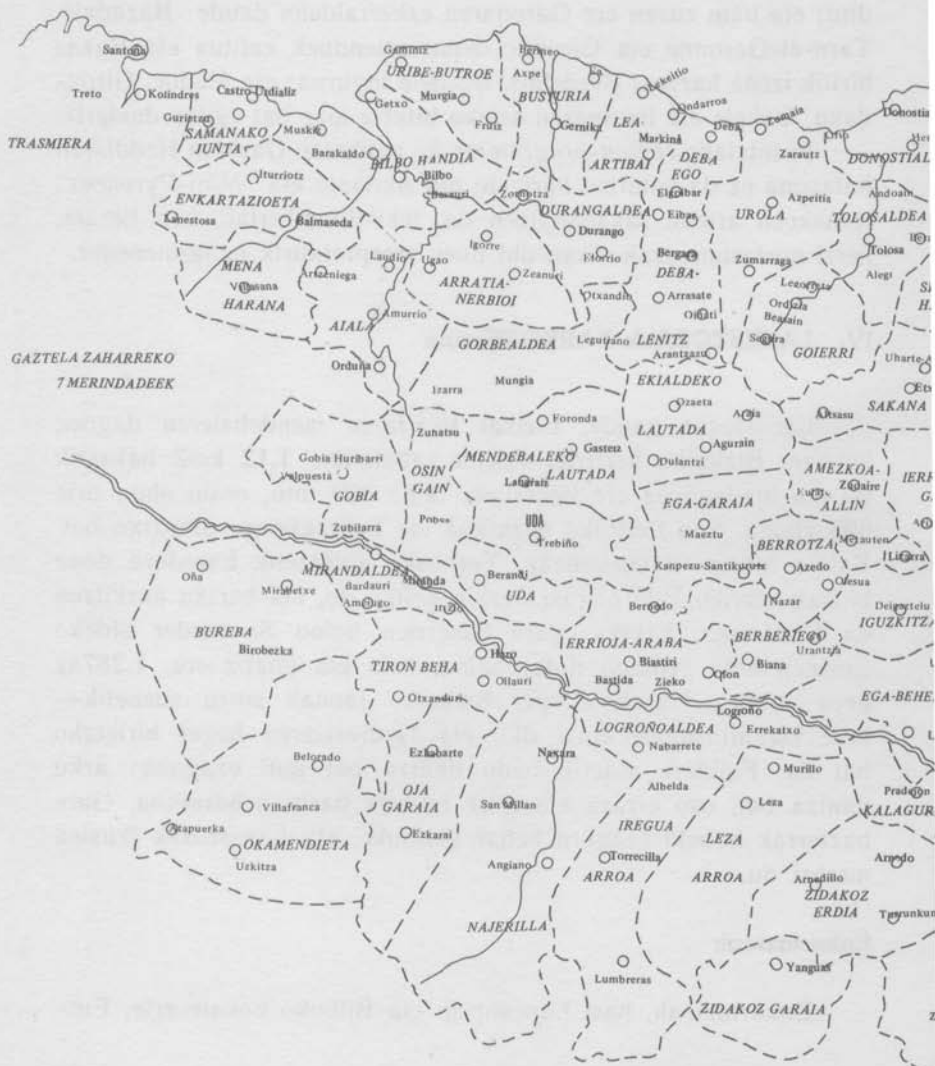
Frantziako *region-programme*-ko zatiketan Gaskoin Heddiaren batasuna ez da haintzat hartzen; eta Akitania eta "Midi-Pyrénées" izenekoen artean sakabanatzen da, teknokrazikeriak, beti bezala, herri nortasunentzako izan ohi duen mespretxurik nabarmenez.

IV. LANESTOSAtik BARKOXEraino

Lanestosan gaude, Euskal Herriaren mendebalaren dagoen herrian. Bizkaiko herririk tikiena zabaleran: 1,12 km² bakarrik du eta bizilagunez ere beheruntz doa: 380 ditu, orain ehun urte 693 zituen. San Pedroko elizatzoa eta beheraxeago plazatxo bat Kalera hibiaren bestaldean, Tornosko aldatzetik Laredora doan bideak herriko kale nagusi bezala egiten du, eta bertan aurkitzen da Udaletxea. Etxeek, gure baserrien baino Santander aldeko casonen antz gehiago dute; baina, hala eta guztiz ere, 1.287az gero —hots, Haroko Lope, Bizkaiko jaunak sortu zuenetik— bere bizkaitasunari eutsi dio, eta *jaurerriaren hogeitahirietako bat da. Folklore aldetik badu dantza bat guti ezaguna: arku dantza bat, oso erraza eta gure taldeek hartu beharrekoa. Gure bazterrak hobeki ezagutu behar genituke, eta Lanestosak ikustea merezi du.

Enkartazioak

Enkartazioak, hasi Lanestosan eta Bilboko bokalerarte, Eus-

TRASMIERA

GAZTELA ZAHARREKO
7 MERINDADEK

SORIAKO PROBINTZIA

kal Herriko eskualderik garrantzitsuena da *mehatan, Somorrostro haraneko zazpi kontzejuetan bait zeuden, eta daude oraindik burdin meharik famatuenak. Gure Herri barruan egon den emigraziorik handiena Somorrostro aldera izan da; eta gaur "margen izquierda" eta "ezkerraldea" izenez ezagutzen bada ere, gure baserrietan entzuten da oraindik "bai, Urlia etxeokoen senitarte-koak dituzte Somorrostro aldean, mehatara joanda". Egun, Somorrostro harana Bilbo Handiaren metropolitanu eskualdean sartua dago, baina izakeraz enkartadua da.

Gainerako Enkartzioak 427,78 km² ditu zabaleran eta 30.943 bizilagun. Hamar udaletan banatua dago: Lanestosa, Karrantza, Artzenteliz, Iturriotz, Balmaseda, Zailla, Sopuerta, Galdamiz, Gueñiz eta Gordexola.

Enkartzioen bihotza Avellaneda da, bertan egiten bait ziren batzarrak eta, orain berriztatua dagoenez, merezi du Batzar Etxea ikusteak. Tamalez, etxe hori museo bat da, gauza hil bat, ez Enkartzioek behar duten etxe bizi bat.

Enkartzioetan, aitzina galdu zen euskera. Batez ere Avellaneda ondoko Otxarandik mendebalerantz, euskal toponimia ere urritzen hasten da. Gordexolan bakarrik gorde zen hizkuntza, joan den mendearen hasierate; eta, hain zuen ere, berau bakarrik zen Kalahorrako diozesikoa; beste denak Santanderkoak ziren, eta aurrerago Burgoskoak, honek Valpuesta hartu zuenetik. Bai bati eta bai besteari zor zaio, neurri handi batetan, hizkuntzaren atzerakada aspaldikoa.

Eskualde hau ganadu ekonomiari lotua dago, Zaillako Aranguren hauzoko papertegia izanik, bestalde, industriarik handiena. Karrantza izango da seguru asko Euskal Herriko abererik gehien duen herria: 4.000 behitik gora ditu, ia 3.000 txahal, 393 zaldi, 2.485 ardi, 1.274 txerri, eta abar. Egunoro, bertarik bakarrik ateratzen dira 30.000 litro esnetik gora.

Behinola Enkartzioetako herri-izanak ezin ditugu utzi aipatu

gabe (1): Villaverdeko enklabea; Castro Urdializ, Samanoko Batzarra eta Guriezo harana; Mena harana; Limpias eta Kolindres, Laredo eta Liendo harana tartean zirela. Enkartazioak, Bilbo Handiratu diren herriak, joan den mendean Santanderko probintzian sartu zirenak eta Mena harana kontatuz gero, 1.175,83 km²-ko zabalera du, Nafarroa Beherak beste; eta eskualde bat ez, herrialde bat baino dela esan daiteke, eta ez zabaleragatik bakarrik, izakera eta nortasun bereziagatik ere baizik.

Bilbo Handia

Ez da ongi jarritako izena, bera bezalako beste askoren antzera; baina hor dago, gustoz ala desgustoz. Bilbok, Euskal Herriko hiririk handienak, —portua, bankua, Boltsa, inguruko *Labe-Garaia, industria eta abar direla bide— metropoli barruti bat osatu eta zabaltzen du. Administrazio aldetik, eremu horri Bilbo Handia deitzen zaio.

372,09 km²-tan, 25 herri hartzen ditu, 19 udaletan: Bilbo, bere barrutian Erandio, Sondika, Lojua, Derio eta Zamudio dituelarik; Barakaldo, Alonsotegi beraganatua duelarik; Trapaga (San Salvador del Valle de Trápaga), Sestao, Santurtze, Ortuella, Portugalete, Abanto-Zierbana, Muskiz, Basauri, Arrigorriaga, Etxebarri, Zaratamo, Galdakano, Larrabetzua, Lezama, Lejona, Berango eta Getxo. Bizilagunak, 813.148: beraz, ez dago gure Herrian beste eskualderik ez herrialde osorik ere hainbesteko jendetza duenik.

1947ko dekretu batez sortu zen Bilbo Handia, Uribe eta Enkartazioei puska eder batzuk kendurik; guti barru, bi merinalde zahar horien beste zati batzuk ere hartuko dituela uste dugu eta geroago dena, beharbada.

(1) Mendebal bazterreko herri hauen kasuez zerbait aipatu genuen. "Analatasuna" aldizkarian, 173. zenb., Bilbo, 1969-9-30.

Somorrostroko langileria, Muskizko errefinategitik Barakaldo-Sestao Labe Garaietaraino milaka langile mehatan, itsasontzigintzan, beren izerdiaz eguneroko llabur bat *jaresten eta hibaiairen bestaldeko neguritarrak gizentzen.

Olabarri kaleko joku hots hotza ez du euskaldun askok eza-gutuko, baina kale hartan egosten dira euskal eta ez-euskal ekonomia-aren saldak eta saldoak. Honenbeste "entero" igo, ala jaitsi; dividendo eta abar, deihadar, zarata, korredoreen joanetorria, *ar-belean kotizazio zenbakiak kentzea eta jartzea. Merezi du bertara *osteratxo bat egiteak.

Bilbo Handiak lau alderdi aski ongi bereiztuak ditu: Bilbo bera; Somorrostroaldea, edo ezkerraldea; Txorierri, Larrabetzutik hasi eta Getxoraino; eta Urbin, Nerbioi eta Ibaizabalek bategiten duten inguruko bost herriak: Galdakano, Etxebarri, Basauri, Zaratamo eta Arrigorriaga.

Eskualde honek, ezereen faltarik badu, bide *azpiegiturarena du; eta hortarako behar dituen miloeak joan bai baina etorri ez datozkio, oso urri, eta noizean behin, ezik. Aideportu, autobide, ingurubide, trenbide, metrotrenbide, eta abar egiteke. Azkenean, tekniko eta denen iritzien aurka, Aideko Ministerioak Aideportua Sondikan bertan handitzea erabaki du, hainbeste miloe kostatako Asuako hirigintza ezereztuaz, eta egin berri dagoen Lejonako Unibertsitateari buruhauste ugari jarriaz.

Gainerako Bizkaia

Gainerako Bizkaia bost eskualdetan banatua dago. Laburki bederen gainbegiratu bat egingo diogu.

Butroe Harro-tik hasiko gara, hau baita Bilbo Handiaren zabalkunderako aproposena eta hurbilena. Gainera, Uribe merindade zaharraren zati bat denez, badu kidekotasun bat aspalditik, ekonomia eta beste alde batzuetatik landa.

216,46 km² eta 25.920 bizilagun ditu herri hauetan: Arrieta, Morga, Fruniz, Gamiz-Fika, Meñaka, Bakio, Mungia, Gatika, Maruri, Lemoniz, Gorniz, Gaminiz (Plencia), Laukiniz, Urduliz, Barrika eta Sopelana. Eskualdearen erdi erdian, Mungia: 8.477 bizilagun azken kontaktetan, baserri ugari bere hamairu hauzoetan, eta zelai zabal oparoak industrigintzarako; benetan herri ederra. Bertan Billelako dorre-etxea, eskualdearen kultur etxe noiz bihurtuko zain. Gatikako lurretan Butroeko gaztelu berria, lehengo dorre zaharraren lekuan, euskal historian hain ezaguna, eta eskualdearen hibairi izena damaiona. Beherago, itsas ondoan, Lemonizen, nuklear indar zentroa, Euskal Herriari bakarria, laster amaitzeko. Butroeko hibaiaren ahoan Gaminiz, behinolako "Plencia de Butrón", lehen arrantzale portu, orain udatiarren atseden leku, Gorniz bezala. Badago beste portutxo bat, Bizkaian eta Euskal Herrian beharbada tikiena, Armintza Lemonizko hauzoa. Bilboko Komertzio Ganbarak eginiko estudioan eskualde hontako Barrikan jartzen zen aideportu berria.

Busturia merindadearen zati batez, Bizkaiko Diputazioak eskualde bat mugatu du, Gernika-Bermeo izen aldrebesarekin. Autzaganetik hasi eta Izarorarte hartzen du eskualde honek, erdian Gernika duelarik.

266,26 km² eta 43.728 bizilagun. Herriak: Gernika eta honen barrutian Lumo, Ajangiz, Forua, Murueta, Kortezubi, Arratzua eta Nabarniz; Muxika eta honek irentsitako Gorozika eta Ibarruri; Mendata, Errigoitia, Arteaga, Ereño, Ea, Elantxobe, Ibarrangelua, Busturiko Axpe, Sukarrieta, Mundaka eta Bermeo.

Eskualde hontako jendea ezagutzea nahi baduzu, zoaz Gernikara astelehen batean; baserri herri guztietakoak biltzen dira bertan. Itsas *hegiko herrietakoak marinel dira. Makinatxo bat kapitana, pilotu edo makinista atera da Eatik hasi eta Busturiko Axpe bitartean. Beste asko Ameriketara bertako industria faltan. Azkenez, Bermeo, arrantzale herri famatua Erdi Haroaz geroztik;

baina gaur konserbagintzan eta arrantzan egitura aldatze premia gorritan, bai ekonomia eta bai gizarte aldetik.

Gernika aipatzerakoan, mila gauza esan daitezke: Arbola Santua, gure Foru eta Askatasunak, Iparragirre, azken gerratea, hil berri den Picasso: guztion gogoan daudenak; ez dugu, beraz, zertan luza.

Azkenik esan behar dugu, Bilboko Komertzio Ganbarak liburu interesgarri bat agertu duela eskualde hontaz.

Arratia-Nerbioi eskualdea, aipatu behar ditugunetatik hirugarrena. Arratiako merindadea: Ubidea, Zeanuri, Dima, Areatza (Villaro), Gaztelu-Elexabeitia, Zeberio, Arantzazu, Igorre, Lemoña eta Bedia; Nerbioi harroko Ugao (Miravalles), Arrankudiaga, Zollo, Arakaldo, Orozko harana eta Orduña. Guztira, 421,63 km2 eta 26.873 bizilagun.

Arratia nortasun bereziko eskualdea da Bizkaian. Beste eskualdeetakoak herriaren izenetik ezagutuko dira; baina Arratiakoak, arratiar bezala ezagutzen dira lehendabizi. Eskualde hontan hiriburu baten beharrezana argi nabari da, gaur Igorre nagusitasun bat hartzen hasi bada ere.

Industria batzuk baditu Bedian, Lemonan eta Igorren, Arratia aldetik; eta Ugaon eta Arrankudiagan, Nerbioi aldetik; baina ez emigrazioa geldierazteko beste. Herririk gehienak jendez urritzen doaz.

Durangoaldea: 12 herri eta 12 harri, Gerediagako zelaian, konterri eta merindadeko batzar lekuan. Eskualde honek bere *berjabetasuna ukan du historian. Hamabi herriok hauek ziren, eta ordena hontan jartzen ziren Gerediagako batzarretan: Abadiño, Berriz, Sanagustin-etxebarri, Mallabia, Mañaria, Iurreta, Garai, Zaldibar, Arrazola, Axpe, Apatamonasterio eta Izurza. Lau hiri zituen bere barrutian: Durangoko Tabira, Elorrio, Ermua eta Otxandio.

Gaur, eskualde hontan sartua dago Zornotza arazo guztietarako. Eta, honela, 298.08 km² ditu eta 72.132 bizilagun.

Lehenago hainbeste ola zituen eskualde honek, badu gaur ere era berriko ola ugari. Hirigintza planetan 1.330 Ha. daude industria poligonoetarako, lehen herri barruetan dauden industrietatik landa, eta horietatik 312,2 Ha. Abadiñoko lurretan. Gehiegizkoa seguru asko, eskualde hontako baina Deba Harroan dagoen Ermuko hiriaren hazkuntza gehiegizkoa den bezala, alde guztietatik munstro itsusi bat baita.

Lan hau baino lehen aterako da kalera Durangoaldeari buruzko estudio bat, Bilboko Komertzio Ganbarak egina.

Lea-Artibai: Hibai bion harroez, Markina hiriburutzat duen eskualdea osatzen da. Learen bokalean Lekeitio itsas hiria dugu eta Artibairen bokalean, Ondarroa. Lea harroan beste herri hauek daude: Munditibar, Aulestia (Murelaga), Gizaburuaga, Amoroto, Izpazter eta Mendexa. Artibai harroan: Bolibar-Zenarrotza, Marinetxebarri, eta Berriatua. 208,75 km² eta 28.717 bizilagun.

Arrantza eta baserri eskualdea, Bizkaian industriadetik gutien duena. Nekazari herrietatik makina bat jendek alde egiten du alboko eskualdetako industria herrietara edo Ameriketara. Marinetxebarriko *lautadan, Eibar eta Elgoibarko industrietan inon baino leku hurbilagoak dituzte, oraintsu onartu den eskualdeko hirigintza planean industria lur izendatuak.

Eskualde hontan dago Zenarrotzako kolejiata, X. mendekoa: joan den menderarte *apata zen bertako buru.

Ondarroak hamar mila tonelada inguru ditu 150 ontzitan, bere arrantza ekonomiaren ahalmen eta bizkortasunaren erakusgarri. Lekeitiok, berriz, bi mila toneladatik gora ez ditu ontzitan, bere moteltasunaren salatzaile; egia esan, turismora begira dago gehienbat Azkueren jaioterri hau.

Deba Harroa

Erderaz *Cuenca del Deva* deitua. Bilbo Handia kenduz gero, Euskal Herriko industria eskualderik inportanteena. Administrazioz, gehienbat Gipuzkoarena; bizkaitarra hizkuntzaz. Deba Harroak, beste euskal herrialde oso batek baino bizilagun, bizitasun eta ekonomia indar gehiago du.

Herri hauek hartzen ditu: Lenitz haranean, Lenitz-Gatzaga, Eskoriatza, Aretxabaleta eta Arrasate; Oñati; Bergara, Antzuola, Elgeta; behinolako Markinako eskualdean, Eibar, Soraluze eta Elgoibar; itsas hegian, Motriku eta Deba. Hauek denok Gipuzkoan. Araban, Aramaioko harana; eta Bizkaian, Ermua eta Maillabia.

Azken kontaktetan, orain hiru urtekoan, hamasei udal horien artean 143.481 bizilagun zituen. Zabaleran 578,56 km².

Euskal Herrian, norbaitek falta baldin badu estudio oso bat, Deba Harro honek falta du, alafede. *Industria guipuzcoana de la cuenca del río Deva — 1956-1957*, da ezagutzen dugun lan bakarra, alderdi batena bada ere. Egia esan, badago beste lan interesgarri bat *Industria herri baten azterketa — Arrasate eta bere etorkizuna*; baina hau Arrasateri begira egina dago edo, behintzat, honen inguruari begira. Gure ustez, Deba Harroak ez du batasun sentidurik hartu oraindik, eta hori argi ikusten da herri zerbitzuetan ere: "sanitaria hiri" bat izateko beste bizilagun badu; baina, bat gaixotzen bada, Donostiaraino joan bear du edo Bilboko klinika batera. Era berean beste zerbitzu askotan. Egia da, non jartzean egongo litzatekeela hauzia batzuentzat; baina, ekonomia herri nagusiak Eibar eta Arrasate badira ere, erdikoa —administrazio eta zerbitzu hiriburua— Bergara denik ezin uka daiteke.

Deba Harroak batasun apurrik balu, bere Komertzio eta Industria Ganbara ere behar luke. Probintzia bakoitzean bat bakarrik dagoela esango du norbaitek. Hori ez da egia: bada, Espai-

niako Estadu barnean, Ganbara biko probintzia bat baino gehiago; eta Baionako Ganbarak, Lapurdi eta Nafarroa Beheratik landa, St. Martin-de-Seignaux-ko kantonamendua ere egoki hartzen du, Landesko departamenduarena izanarren. Era berean joka lezake Deba Harroak, Ermua, Mallabia eta Aramaio hartuaz. Bergarako lehenengo *Real Seminario* delakoa gaur erdi hutsik dago, Deba Harro guztiaren Ganbara eta gainerako zerbitzuen egonleku aproposa izateko moduan.

Eibarko industriaren bultzakada Durangoalderuntz zabaldu da askok ez dakien beste, eta Markinaldera zabaltzeko ere badu indar. Era berean, Arrasate, gaurko bere dinamikari esker (“Langileen Kutxa” eta abarrekin), Deba Harro garaiaren buru dugu, haren izena Euskal Herri guztira zabaltzen delarik. Oñatik berriz, gure herrialdeen arteko (batez ere, Bizkaia eta Gipuzkoaren arteko) *insolidaridad crónica* —Azaolak ongi deitzen duenez— eman izan ez balitz, Euskal Unibertsatea, edo Euskal Unibertsitate lehena, izan behar zukeen.

Gipuzkoa

Benetako Gipuzkoaz —giputz herriaz, giputz-koaz—, Udana, Deskarga eta Azkarate gainetan hasten denaz, esan dezagun zer-bait, norbaitek *Guipúzcoa vasconica* deitzen duena ere, Oiartzun-aldea alegia, bertan sartuaz.

Urola Harro-ra jaisten gara aipatu ditugun aldatzetatik. Udatatik, Legazpira; Deskargatik, Urretxu eta Zumarragara; Azkaratetik, Azkoitira eta handik, Urolan behera, Azpeitia, Zestona eta Zumaiara. Erdi ahazturik utzi dugu, hibaiaren jirabira batean, Aizarnazabal herritxoa. Itsas hegiko Getaria eta Zarautz ere eskualde hontakotzat jotzen dira. Hernio alderuntz igoaz hor dugu, eskualde honen barnean eskualdetxo bat eginaz, behinolako Saiatz: Errezil, Beizama, Bidania, Goiatz eta Aia.

Urola Harroak 417,08 km² ditu eta 79.354 bizilagun.

Urolalde honek ez du homogeneitasun handirik; adibidez, honen Goierriak —guk Oriakoagandik bereizteko, eta Goierri izena honentzat utziaz, Urolagaraia deitzen dugunak— ez du harreman asko Aizpurutxotik beherako alderdiarekin.

Urolagarai alderdiko hiru herriak oso industriadunak dira, *burdinola asko dituztelarik. Erdi alderdian, behinolako Iraurgi haranean, Azpeiti-Azkoitietan ere badira industriak, *erredizak eta beste mota batzuetakoak; eta berdintsu itsas hegiko hiru herrietan. Getarian eta Zumaian arrantzak ere bere garrantzia ukanik, eta Zarautzen turismoak. Saiatz alderdiko herrien bizitza moteltzen doa urtetik urtera eta bizilagunez urritzen.

Goierri: edozein lekutan da goialdeko herria, edo herri baten barnean goien dagoen baserri hauzoa. Honela, Erandio, Zaldibar, Garai, Aulestia, Barrika, Murueta eta Zenarrotza Bizkaiko herrietan Goierri izeneko hauzoak aurkitzen ditugu. Baina denen gainetik entzunena, Gipuzkoako Goierri da. Zentzu zabal batean, Gipuzkoaren behealdea Beterri baldin bazen —eta ez zen gauza jakina nondik norakoa zen Beterri hori—, Goierri goialdea zen, honen nondik-norakoa ere mugatu gabe. Astiro astiro, bere zentzua eta izatea zehazten joan da eta, gaur, Goierri berezitzat Oria hibaiaren goialdea jotzen da, buru biko hiriburuak, Beasain-Ordiziak, besarkatzen duena.

Gabiria, Ezkioga-Itxaso, Ormaiztegi, Zerain, Mutiloa, Segura, Zegama, Idiazabal, Olaberria, Beasain, Ordizia, Lazkano, Ataun, Zaldibia, Gaintza, Itsasondo, Alzaga, Arama eta Legorreta: 18 udal, 309,83 km² eta 41.866 bizilagun. Goierritarrei galdatu ondoren, Legorreta jarri dugu Goierriko azken herri bezala: Ikaztegietatik behera, Tolosarekin hasten baitira harremanak, Beasain-Ordiziarekin baino gehiago.

Eskualde honek baserrian eta batez ere artzaintzan izan badu bere lehengo ekonomia (Idiazabalgo gazta, Aralar eta Aizkorri

aldeko *partzonerietako *bazkaleku famatuak, Ordiziako eskualdeko merkatua, dira honen lekuko) gaur, ordea, industriara izuli du bere bizi ekonomiaren *gurpila.

Tolosaldea da Oria hibiaren erdialdeko eskualdea. Ez du izen berezirik, hiriburuak ematen baitio dudagabeko izena. Historian zehar ere, gaur eskualde hontakotzat hartzen diren herriak, noizbait honen barrutian egonak dira: Ikaztegieta, Orendain, Baliarrain (gaur Iruerrieta nolabaiteko izenez bataiatuak), Abaltzizketa, Amezketeta, Altzo, Alegia, Albiztur, Berastegi, Elduaien, Anoeta, Villabona, Alkitza, Asteasu, Larraul, Zizurkil, Aduna eta Andoain. Beste hauek, ordea, joan den menderarte Tolosarekin bateginik zeuden: Irura, Ibarra, Gaztelu, Leaburu, Oresa, Lizartza, Hernialde, Berrobi eta Belauntza. Gaur, 25 udalek osatzen dute, Leaburu-Gaztelu bateginik baitaude. Eskualde honek, bere 284,13 km²-ko zabaleran, 53.264 bizilagun ditu.

Herri ttikiagi asko ditu Tolosaldeak; eta asko behintzat elkar-tu beharrean aurkitzen dira. Gainera mendian daude, asko industrializatzeko baterako toki eskasean.

Tolosa, Gipuzkoako hiriburua izana, ez da beste hiri batzuk bezala hazi, beharbada, bertako papertegietako ugazaben kazike-keriaren indarrez. Eskualdeko beste herri batzuetan ere badira papertegiak, industria mota hau izanik eskualdeko nabarmenena.

Nafarroako Araitz haraneko herrixkek, Leitzak eta Aresok ere Tolosa dute merkatu burutzat, eta honekin harreman asko dute.

Donostialdea edo, izen zaharra hartzen badugu, Hernani harana da beste giputz eskualde bat, gaurko Donostiako *partido judicial*-aren mendebalde hartzen duena. Donostia bera eta honen barrutian dauden lehengo hiru herriak: Altza, Astigarraga eta Igeldo; Hernani; Urnieta; Usurbil eta Oriu. Lasarte herria bada, lau udalen artean zatitua egoteak udal izaten uzten ez badio ere.

176,75km²-ko zabalera du Donostialde honek, eta 204.442 bizilagun.

Donostiak, Euskal Herriko hiririk ederrenetakoak, —bihar-etzieta Europa batean— gure Herriaren eremuko aministratzgo hiriburuz izateko aukera bat ukan dezake, hortarako Gipuzkoaren hiriburuzta Tolosari bihurtuaz. Bistan dago Iruineren eskubide historikoak eta Bilboren ekonomia buruzgoa kontutan hartu beharra; baina *oreka hau beste Herri batzuetan ere ongi eta anaikorki egiten da, hirien funtzioak banatuaz.

Eskualde hau, Donostia ardatzaren inguruan mugitzen da, Orioko arrantza ekonomia eta beste sektoretzoren bat izan ezik. Leku askotan aurki daiteke, gainontzean, Donostiari buruzko xehe-tasan franko, eta ez goaz hemen luzatzera.

Oiartzunaldea: guk beste eskualde bat bezala bereizten badugu ere, Donostiako *partido judicial* delakoaren *Ekialde da. Baina euskalkiz, historiaz eta nortasunez badu eskualde bat izateko beste meritu. Bizilagunak ere beste askok baino gehiago: 121.393. Zabalera ez hainbeste: 183,90 km².

"Anaitasuna" aldizkarian (252. zenb., 73-III-30ekoan) aipatu bezala, Oiartzunalde hau Irunek, Hondarrabiak, Lezok, Pasai Donibanek (gaur hiru Pasaiek udal bat osatzen dute), Errenteriak eta Oiartzunek, eskualdearen izena daraman udalak, osatzen dute.

Administratzgo aldetik Gipuzkoakoa da, baina leinuz eta euskalkiz nafarra; noizbait Lapurdi izana, eta, elizaz, Baionakoa XVI. menderarte; gaur inperio estadu biren muga eskualdea. Oraingo portua Pasaia da, baina erromatarren garaiko "Oiartzo" portua gaurko Irun omen zen. Hau da, hitz gutitan, eskualde honen zera.

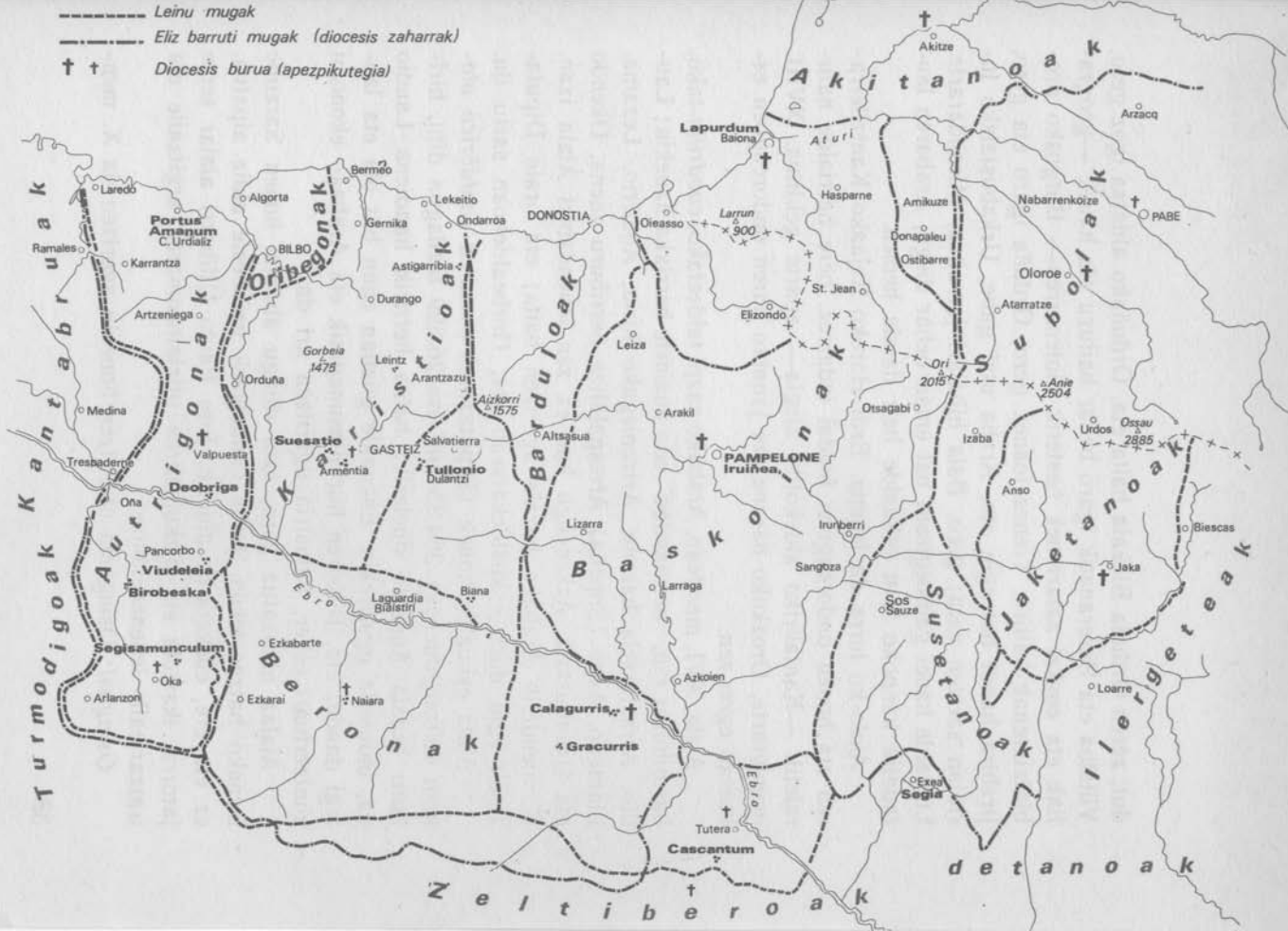
Laudiotik Ebroaldera

Arabako lurretan Bilbotik sartzen bazara lehendabiziko herria Laudio duzu; eta handik beheruntz, Orduñatik zehar Ebro jo arte joanez gero, Zubilarraga herriraino Araban zaude. Gaizki esan

----- Leinu mugak

----- Eliz barruti mugak (diocesis zaharrak)

† † Diocesis burua (apezpikutegia)

dut, zeren Orduña Bizkaia baita eta, Orduñako aldatza igoz gero, Villalba eta Bererاناتik igaro behar baituzu eta hauek —geografiak eta euskal aztarrenek besterik diotenarren— Burgosko probintziarenak baitira. Trenez joanez gero, Orduña igaro eta gero, jirabira handi bat egin eta, Araba utzi gabe, Urkabustaizko lurretan sartzen zara; gero, Baia hibaiari jarraituz, Mirandararte. Lurralde hauei gainbegiratu bat eman behar diegu, Arabaren lautadatik kanpoko hiru eskualde bait daude hemen.

Aiala-ko lurra da lehena. Erdi Haroko Kejaako Kantzilerraren eta honen ondorengo feudal indarrez, bere herrialde naturaletik —Kantabriko aldekotik, alegia— aparte gelditua. XVIII. menderarte, Orozkoko harana ere jauntxo haren ondorengo eskuetan egon zen.

Aiala, XVI. mendean, Arabako zazpi taldeetako, *cuadrilla*-tako, bat bihurtu zen, “hermandad” edo anaiarte herrixka hauekin: Laudio, Arrastararia harana, Artzeniegako hiria, Amurrio, Lezama, Llanteno, Axpe (Sopeña) Arrespalditza herriburu zuena, Okendo eta Urkabustaiz. Azkenengo hau ez zen lehendabizi Aiala izan, X. mendetik Arabako bezala agertzen baita; eta orain Diputazioak egin duen eskualdekatzean ere, Gorbealdekoan sartu du.

Aiala eskualde honek (Diputazioak *comarca cantábrico alavesa* deitzen duenaz) 364,85 km² eta 26.699 bizilagun ditu, hiriburu bezala Amurrio duelarik; baina herririk handiena Laudio da, industria ugarirekin. Eskualde guztian ehun bat ola eta lan-tegi daude; eta, Bilboren hurbiltasunagatik eta Arabako ekonomi kontzertuari esker, industria ugaritzen ari da.

Aialaz mintzatuz gero, ezin ditugu ahanzi honen Saraube izeneko batzar lekua, Jesus Galindezek hainbeste aldiz aipatua, ez eta ere, euskeraren aldetik, Jose Paulo Ullibarri aialar seme jatorra, ikastola eta hizkuntzaren ofizialtasunaren argitzaile eta iratzartzaile lehenenetakoa.

Osingani: Osingania ote? Izen honekin agertzen da X. men-

dean orduko Arabaren mendebal-aldeko eskualdea; gaurko Baias izeneko hibai harroa hartzen zuen, Gorbean hasi eta Miranda-rainokoa.

Oraingc Diputazioaren eskualdekatzean harro hontako haran-udal bi Gorbealdeko eskualdean sartzen dira: Zuia (hiriburua: Murgia) eta Urkabustaiz (hiriburua: Izarra). Kuartango, Salzedo eta "Ribera" biak, Hego-Mendebal eskualdean, nolabait "Valles Alaveses" deituak. Gorbeatik Mirandaraino 456,22 km² ditu eta 6.117 bizilagun.

Hibai harro hau, trenez Bilbotik Barcelona edo Madridera joan direnek bakarrik ezagutzen dute ia; eta gainbehera joan da. Orain, ordea, *autobidea joango da bertatik. Altube gainean eta Zubilanan sarrerak ukanen dituelarik. Ea autobide honek, trenbideak emandakoa baino bizitza oparoagoa ematen dion, batez ere Zubilanako sarreraz baliaturik.

Gobia: gaurko geografia politikoaren arabera, "Valdegovia", (eta honen barrutian sartu berri den Erexo Harana, "Valderejo"), Iberguenda eta Gezalaga (Salinas de Añana) dira arabarrak eta eskualde hontakoak; baina, geografia naturalari eta euskal aztarrenei (lehengo autrigoin leinuari) begiraturuz gero, San Zadornil de Unzeka, Villalba eta Berberana-Valpuesta ere gobiartzat jotzen dira.

441,10 km² eta 5.125 bizilagun. Gero eta bizilagun gutiago, herriak hiltzen; handiena Espejo da eta 268 bizilagun baino ez ditu, toki ederrean egonarren. Diputazioak, *Plan Valdegovia* gertutzen dihartu, eskualdea *abelgorri ekonomiara bultzatzeko asmatan. Ez dakigu gizon gazterik geldituko zaion, plan hori aurrera ateratzeko.

...eta *Miranda*-n amaitzen dugu, behinola Araba izandako herri eder hontan, bere inguruan Bardahuri, Irzu, Olhaerrera (gaur La Herrera), Baia, Oron eta abar dituen hontan. Arabak,

aitzina bezala, Pancorboko ateetan du bere bidezko muga: Miranda bezalako bidegurutzea euskal barrutian dugularik.

Arabako Lautada eta beste arabar lurak

Arabako herrialdea bere Lautadaren inguruan mugitzen da, bera baita zatirik handiena eta hoberena. Hortik landa, Ifarraldean dituen haranak, Ega garaiaren eskualdea, Trebiñoko konterria eta honen inguruak eta, azkenik, Arabako Errioja gelditzen zaizkigu.

Lautada-k 784,16 km² hartzen ditu. Eginoko Bentetako mugatik Badaiaiko *mendikateraino. Diputazioko eskualdekatzean bi eskualdetan banatu dute, bata Ekialdeko Lautada (Llanada Oriental) 393,733 km²-rekin eta bestea Mendebaleko Lautada (Llanada Occidental) 390,431 km²-rekin.

Ekialdeko Lautada-k Agurain (Salvatierra) du bere herri nagusia; hortaz gainera, Asparrena, Zaldondo, San Millan, Dulantzi (Alegria), Irurain-Gaona, Burgelu (Elburgo) eta Barrundia udalak hartzen ditu, 9.112 bizilagunekin.

Laborantza herriak izan dira, eta dira, eskualde hontakoak. Asparrenako herriburuan, Araian, badaude industria batzuk; eta Agurainen lehen hasitako industrialazitzea zerga mesede eta plan batzuekin ugaritzeko asmotan da Diputazioa.

Mendebaleko Lautada-n, Gasteiz, Arabako hiriburua, eta honen barrutian dauden 47 herrixka daduzkagu. Hortik landa Arratzua-Ubarrundia, Foronda, Otoeta (Los Huetos), Mendotza, Iruña eta Langraes udalak aurkitzen dira. Azken seiok 3.518 bizilagun dituzte; Gasteizko udalak, berriz, 136.873.

Gasteiz, lehen merkatu, salerosketa, elizgizon eta militarren hiri zena, gaur industria hiri bihurtu da. 1.957. urtean hasi zen Gasteizko industrializatzea, hortarako Gamarra eta Betoñun 5 miloe m² lur Udalaren Aurrezki Kutxaren bidez erosiaz; Olaritzun,

miloe bat inguru eta Eharin (Alin) miloe t'erdi. Hiritik hurbilegi laster ikusi den bezala: olak ukitzeraino heldu baitira etxeak. Eta ez zen izango Zadorra hibaiaren Ifarraldetik nahiz bigarren epe baterako utzi zen Jundiz izeneko poligonu itzelean lurrik ez zegoelako.

Gasteizen hazkuntza eta Arabako herritxoen ttikiegitasuna direla kausa, herialde honi "makrozefalitis" bat sortu zaio, luzarora kaltegarri dena.

Beste herrietan ez dago gauza nabarmenik, Mendotzako gaztelu dorrea izan ezik, Lautadaren Mendebal bazterrean, Erdi Haroko familia gaztelazale handikien ezaugarri.

Gorbealde-ko eskualdean hiru aldetara daude herriak. Zuia eta Urkabustaiz haranetakoak, lehen esan bezala, Osingani edo Baia hibairuntz; Aramaiokoak, Oleta izan ezik, Deba Harrorentz; Legutiano (Villareal) eta Zigoitiakoak Lautadaruntz.

Ez da, beraz, Gorbealdea (406,27 km² eta 6.127 bizilagun) batasun handiko eskualde bat: Aiurdin eta Kurutzetako *mendilepoak hiru zatitan bereizten baitu.

Etorkizun hobereneko herria Legutiano da, Deba Harroko, Durangoaldeko eta Arratia-Bilboaldeko bidegurutze aiposean baitago, Gasteiztik 16 km.-ra; hemendik hurbilegi beharbada hazkuntza lasaiago bat izateko. Legutianok baditu bere Ifarraldean bi herri, Bizkaikoak izan arren, harremanez Gasteizi lotuak eta geografiaz arabarrak: Otxandio eta Ubidea.

Uda omen zen orain aipatuko dugun eskualdearen izena: Hibi Uda haren hibaia, gero "Hib" galdu eta gaur Ayuda gelditu dena. Horrelako asko gertatu da gure Herrian. X. mendean "Ribo de Ibita" izeneko merinalde bat agertzen da Arabako historia-ren barnean.

Eskualde honen gauzarik nabarmenena Trebiñoko Konterria da. Feudal arrazoiengatik Arabak barru barruan sartuta dadukan arantza honek, 221, 57 km² ditu eta 2.608 bizilagun, 48 herrix-

katan sakabanatuak, eta bi udaletan: Argantzun (La Puebla de Arganzón) eta Udako Trebiño (Treviño). 1972ko Urria-Abenduetako Arabako Komerzio Ganbararen boletinak lan interesgarri bat eka- rri du konterri hontaz. Merezi du irakurtzeak. Elizaz, 1949z gero, Arabakoa da; hau lortzea ez zen hain zaila izan ordurarte Kala- horrakoa zelako eta ez Burgoskoa, seguru asko. Ez lehengo his- toriak bakarrik, toki izenek, etniak, harremanek, geografiak, ber- tako gehienen iritziak eskatzen dute Araba izatea. Hizkuntza aldetik, Odon Apraiz euskaltzain ohorezkoak dioskunez, XVII. mendean bazen konterri hontako herririk handiena den Argantzun- go euskal idazle bat; garai hartarako Gaztela zelarik, "gastelar" (?) euskaldun bat beraz.

Eskualde hontako beste udalak Pipaona, Arluzea-Markiniz, Hurizaharra (Peñacerrada), Zenbrana, Berandi (Berantevilla) eta Armigona (Armiñón) dira. Beste 232,62 km² eta 2.607 bizilagun. Bai herriburu eta bai herrixka apalak, beheruntz doazenak. Zen- brana dago zelai ikusgarrian, Erriobarako bide ertzean.

Arabako Errioja-ko ateetan gaude Zenbranatik laster. Bura- dongo Gatzaga herritxoaren Bentek agurtzen gaituzte lehendabizi bidean. Gero Arabako barrutian Bastida, Samainego, Baños de Ebro, Villabuena, Leza, Nabarida, Zieko, Biasteri, La Puebla de Labarca, Elvillar, Kiripan, Lantziego, Iekora, Oion, Moreta, Orru- busu (Barriobusto) eta Labraza. 324,01 km² eta 10.653 bizilagun.

Hiriburua, Biasteri (Laguardia). Industria herria, Oion: ze- mentu, kosmetiko, argi tresnak eta abar. Ardo herriak denak, esku- alde hau ardoagatik baita entzuna. Nork ez ditu ezagutzen Riscal, Palacios, Coviria eta abar? 1969. urtean 14.507.828 litro ardo hartu ziren haien 6.500 Ha.-ko mahastietan.

Eskualde hau Nafarroa izan genuen, Sonsierra de Navarra izenez, 1367rarte; eta orduan Gaztela jabetu zen 1430erarte. 31 urtetan, berriz Nafarroarena. 1461-1486 bitartean, berriz Gazte- larena. Urte hartan Arabara pasa zen. Baina harremanez, geo-

grafiaz, ekonomiaz Errioja da, Araba baino gehiago; eta Logroñorekin ditu bere harremanak. Kantauriko mendikatea muga naturala da alderdi askotatik.

Ega-garaia-k, Diputazioko eskualdekatzean *Montaña Alavesa* deritzaionak, Ega hibaiaren goialdea hartzen du; eztabaidan jartzen diren hibai honen iturriak —nahiz Arraia haranean nahiz Lagranen egon— eskualde hontan baitaude. Lau haran ezagunetan banatzen da eskualde hau: Ifar-Ekialdetik “Arana” harana, lau herrixkarekin, Alda hiriburu duelarik; Ifar-Mendebaletik, Arraia harana, Maeztu hiriburua eta beste hamabost herrixkarekin; Berne-do, bost herrixkako udala, haran berean, Hego-Mendebalean eta aparte, Lagran udal ttikia dagoelarik; Hego-Ekialdean, Kanpezu harana, lau herrixka eta Santi Kurutz haranaren buru, eta halaber eskualdeko buru izateko bidean.

339,43 km² eta 5.128 bizilagun. Egileta-Azazetako lepoak bereizten du Arabako Lautadatik, Lizarrako merinaldearen bidean jarriaz. Hain zuzen, Arraia ez besteak XIV. mendearen azkenerarte merinalde hortakoak ziren.

Baserri eskualdea, patata ugari ematen duena; Gamiz euskal idazlearen sorlekua. Aurtengo Apirilaren 29an Sabando bere jaio-terrian gorazarre bat eskaini zion Euskaltzaindiak, hainbat arabar euskaldunberri bertan zirela, euskararen berjabetzearen lekuko. Ega-garaiko herritxoetako hamaika jendek gorazarre hartan jakin zuen lehen aldiz beren euskalduntasunaren berri. Dizdira pozgarri bat izan zen askorentzat.

Ega, Lizarrako merinaldea

Ega hibaiaren harro zabalean kokatzen da Lizarrako merinaldea, Nafarroako erreinu ohiaren seietako bat. 1.407rarte bost ziren oso egoki eginak: “Montaña”, Sankoza, “Ultrapuertos”, Erri-

bera eta Lizarra. Erregeren kapritxozen sortu zen seigarrena. Olitekoa, alboetakoei —batez ere Erribera eta Lizarrakoei— zatiak kendurik. Herrialde zatiketa honi jarraituko diogu, gaur ere hori erabiltzen baitu Nafarroak. Ikusiko duzuen bezala, beste herrialdeen neurrikoak dira, bizilagunez urriago badaude ere.

Ega (*Aiega* lehenago) hibaia azkenik aipatu dugun arabar eskualdean jaio eta Estuñigan sartzen da nafar barrutian: Berrotxa harana ukitu ondoren, "Valdega" merinaldeari izenik propioena damaiola. Allin haranaren behealde igaro ondoren herrialdearen hiriburuan sartzen da, Lizarran; "Solana"n ondoren eta, azkenik, Leringo konterrian; San Adrian eta Azagra bitartean Ebro hibai nagusiarekin bat egiten du. Merinaldearen zatirik handiena harturik, herrialdearen ardatza dugu Ega.

Merinaldeak 2.067 km² ditu, Gipuzkoak baino gehiago, eta 64.694 bizilagun. 72 *udalbarritutan banatzen da haren lur eremua, udal batzuk herrixka mordo bat izanik.

Baina euskal izakerari eta nafar historiari egokiago dator kion geografia zatiketari loturik, merinalde hau 16 haranetan banaturik aurkitzen dugu; eta joan den menderarte, haran horiek lau "partido" edo alderditan elkarturik egon dira.

Gesalaz, *Mañeru*, *Deierri* eta *Goñi* dira lehen alderdiko lau haranak eta, hain zuzen ere, merinaldearen Ifar-Ekialdea osatzen dute. Andiako mendikatean hasi eta Arga hibaia ukitu arte, Garesko ateetaraino. Baso eta baserri lurrak, ez dute ia industriarik, ez eta herri handirik: mila bizilagunekorik ez baitago.

Gaur Gesalazen bi udal daude: Gesalaz bera 15 herrixkarekin eta Oro-Gatzaga; Mañerun, lau: Mañeru bera, Zirauki, Artatzu eta Girgillano, honek sei herrixka dituelarik, batzuk bizilagunik gabe; Deierri, Jauregi edo, gaurko izen ofizialaren arabera, Yerri haraneko udalak hauek dira: harana bera 20 herrixkarekin, Abarztutza eta Lezaun; Goñin, harana da udal bakarra, bost herrixkarekin.

Alderdi honek 507,73 km² eta 5.780 bizilagun ditu.

Amezkoa biak, *Lana*, *Allin*, *Ega* eta *Doneztebe* dira bigarren alderdiko haranak, Ifar-Mendebalde hartzen dutelarik. Urbasa aldean hasi eta Lizarra igaro arte. Baso eta baserri herriak daude hemen ere, hiririk gabe; artalde, basa behor, txerri, eta basa behi ugari delarik Urbasa aldean. Ega eta Doneztebe (Santesteban) haranetan mahastiak ere hasten dira eta laborantzan dihardute.

Amezkoa Garaia hiru udaletan banatzen da: Aranaratxe, Larraona eta Eulate; *Amezkoa* Beheko zortzi herrixkek udal bakarra osatzen dute; *Allin* harana bi udaletan banaturik aurkitzen dugu orain: *Allin* bera hamar herrixkarekin, Larrion buru dela, eta *Metauten* izenekoa, *Ega* ibarrean, sei herrixkarekin; *Lana* haraneko bost herrixkek haran bat osatzen dute; *Ega* haranean, *Abaiagar*, *Olesua*, *Oko*, *Legaria*, eta *Murieta* herritxoak bakoitza udal banatan daude; *Etaiok* *Leartza* du bere barrutian eta *Antzinek* *Mendilibarri*; *Doneztebeko* haranean *Arroniz*, *Deio* (*Villamayor de Monjardin*), *Barbarin* eta *Lukin* udal banatan daude; *Iguskitzak*, ordea, beste lau herrixkarekin batera udal bat osatzen du.

295,24 km² eta 7.494 bizilagun ditu alderdi honek.

Solana haranak eta *Lerin*-go konterriak osatzen dute *Ega* herrialde hontako hirugarren alderdia. Merinaldearen Hego-Ekialdea hartzen du, *Solana* honek euskaraz *Eguzkitza* izan beharko zuen, *Durangoko* hirian dagoen eguzki aldeko hauzoa bezalaxe.

Oteitza, *Arellano*, *Morentiain*, *Aiegi* eta hain aldrebes dagoen *Estuñiga* (*Zuñiga*) dira herri bakarreko udalak. Aberin udalak, ordea, hiru herritxo hartzen ditu. Hauek *Solana* eskualdean. *Leringo* konterrian, zortzi herri daude denak udal direnak: *Lerin*, *Karakarre*, *Andosilla*, *Mendabia*, *Sesma*, *Allo*, *Deigaztelu* eta *San Adrian*. Alderdi ofizial hontatik kanpo egon baziren ere, *Lodosa* eta *Sartaguda*, elizaz, lehen eta orain ere eskualde hontakoak dira; baita geografiaz ere. Eskualde hau *Lizarrako* me-

rinalde guztiko aberatsena da; herri handiagoak, ortu ederrak, hasi Mendabian eta Azagararaino batez ere. Eskualde honek 229,11 km² eta 24.958 bizilagun ditu.

Biana, Urantzia-ko bost hiriek, *Agilar* eta *Berrotza*-k osatzen dute laugarren alderdi edo eskualdea, Hego-Mendebalean, 438,66 km² eta 10.592 bizilagunekin.

Bianaren barrutian, hiria bera eta beste lau udal-herri daude: Aras, Bargota eta Lazagurria; Urantziako bost hiriak Urantzia (Los Arcos), Armañantza, Sansol, Torres eta El Busto dira; Agilar (Arnotegi ote zen?) deritzan harana ez da benetan haran bat, Agilar, Azuelo, Torralba eta Espronzeda Linares hibaiaren harroan baitaude; Desojo, Odrón hibaiarenean; Marañon, Cabredo eta Uxanabilla (Genevilla), Ega harroaren Araba aldean; eta Lapoblación-Meano, Arabako Erriojara begira. Mirafuentes, Nozar, Piedramillera, Mues, Suruslada udal-herriek eta Mendatza udalak hiru herrixkekin osatzen dute Berrotza.

Industria eta herri handi gutiko eskualdea da alderdi hau, Biana eta Urantzia kenduz gero. Bianako hiria, ordea, olaz eta lantegiz betetzen doa eta bere historiaz gainera bizitasun bat hartzen: ikastola, langile arazoak, apaiz burrukalariak, etab.

Lizarra hiria utzi dugu azkenerako. Denetako herrialde natural baten buru izateko ahalmena duena. Lizarra eta Egaalde guztia ez da ez "Mendialdea", ez "Erribera"; klimaz eta beste gauza batzuei dagokienez, Arabarekin kidekotasun gehiago agertzen duen hirugarren zera da. Orain berrogei urte euskal berjabetasun eta batasun baten batzar leku, gure "Estatuto"aren hiri. Gaur, industria poloari esker, hazten doa eta aldatzen, baina ez da erabat aldatu: zeren ostegun batean joatea baino ez baitago, oraindik hirurogei bat herriren azoka herri eta baserritarren tratu eta bilkura leku dela ikusteko. Euskal arnasa ez du behin ere galdu eta hor du hori adierazteko ikastola bat. Azkenengo kontaketa 10.371 bizilagun izan ditu.

Erribera aldeko merinalde biak

Erribera honek herrialde natural bat osatzen du, muga zihurrik gabea, hiri nagusia Tuterara duena. XV. mendean feudal kapritxoak Oliteko merinaldea sortu zenean, *Merindad de la Ribera* izena ere galdu zuen, eta bata Olite hartu zuen eta besteak Tuterara. Bien artean 2.922 km² dituzte, ia Arabak beste: 51 udal eta 117.939 bizilagun. Estatuko banaketetan *partido judicial* bi daduzka: Tuterakoa, honen merinaldearen eremu berberarekin eta Tafallakoa, Oliteko merinaldearen eremuarekin.

Orba harana izango da "erriberatasun natural" batean parferik hartzen ez duena; Alaitz mendikatearen magalean, 23 herrixka ditu 8 udal hauetan elkaturik: Barasoain, Garinoain, Leotz, Oloritz, Untzue, Orisoain, Sansoain, eta Pueyo. Mendi hotza eta lur gogorra, laborantza herriak; gainbehera doa Orba haran hau. Sansoaingo herriak 5 bizilagun bakarrik ditu, eta haran guztiak, 2.041, 207 km²-tan.

Arga behealdea, Oliteko merinaldekoa da, zortzi herriko eskualde luze bat eginaz, Ifarraldetik Hegoaldera: Mendigorria, Larraga, Arga-Miranda, Falzes, Azkoién (Peralta), Funes eta Milagro (azken hau Arago hibaiarekin bat eginda gero). Arga Behealde honek, bere lur zabal ederrekin, eta lurren biltzea egin ondoren, badu emaitza ugariarako aukera. Kontsèrbagintzako olak ere baditu.

Zidakoz hibai harroan ditugu herrialde hontako hiri nagusi bi, Tafalla, oraingo alderdi hauzitegiko hiriburua, eta Olite, merinaldearen hiriburua. Oliteren izen euskalduna Herriberri omen da, eta bere gazteluagatik famatua da. Erriberako atea deitzen diote batzuek. Tafalla industria herri bihurtzen hasi da ola handiekin. Eskualde hontako beste herriak, San Martin-Untz, Uxue, Beire, Pitillas, eta Murillo-Kuende dira.

Arago ibarrean aurkitzen dira zazpi herri, gehienak handiak,

bi merinaldetakoak nahasirik: Murillo-Fruto, Karkaztelu, Santa-kara, Melida, Kaparrotsu, Martzilla eta Alesnes (Villafranca). Erriberako herriak alde guztietatik, Hegoaldetik Bardenak dituz-tela. Ortu herriak gehienak; industria poloei esker kontserbagintza eta metalurgia ola batzuk ere badituzte.

Ebro ibarrean dago Erriberaren hiri nagusia: Tuteran, inoiz Muskaria deitua, euskal izena zelakoan. "La Mosquera" izeneko toki bat badago baina ez Tuteran bertan. Tudela (Tutera, nafar euskaldunen ahotan) herrialde baten hiriburua da; baita nafar mugetatik kanpoko herrialde natural batena ere. Esate baterako, Alhama hibai harro guztiak (beraz, Logroñoeko probintziako Cervera del Río, Alhamako hauzitegi alderdiak eta Alfarok) bere harreman hiria Tutera du. Geografiaz eta ekonomiaz, Errioja baino Erribera gehiago da eskualde guzti hori. Eta Tutera *mai-ruen, judeguen eta kristauen herria da. Aurrenekoek beren mezkita eta sinagogak zituzten eta azkenek, mezkita zegoen tokian, kate-dral ederra jaso zuten. Tuterak bere apezpikuak izan ditu, baka-rrean, Tarazonarekin batera eta azkenengoa Iruñeko laguntzaile bezala. Orain sei urtetik, oso osoan irentsi du Iruñek. Ez ote daude beste lurralde batzuk ere diozesi bat baino gehiagorekin?, gal-detzen dugu. 1785ean eskatu zen diozesiak merinalde guztia har zezala. Olitetik behera Erribera izeneko artzipestazgoa egon da craintsu arte Iruñeko diozesian. Horiek denok (beraz Erribera osoak) osatu behar lukete berriz ere diozesi bat Iruñetik at, Tutera buru duelarik. Tuterak duen gauzarik ederrena "La Mejana" da, Euskal Herriko baratzarik aberatsena. Hiri hontan industria ugari-tzen doa; horri esker, bigarren (edo hirugarren?) euskal po-blamendu bat eta ikastola bat jarri da.

Ebro ibar hortan daude Castejon, Kadereita, Valtierra, Ar-keta (Arguedas), Murillo de las Limas, Fontellas, Cabanillas, Fustiñana, Ribaforada, Buñuel eta Cortes herriak, goitik behera, Logroñoeko probintziaren mugatik Zaragozakoaraino. Eguzkiak go-

gor jotzen duenarren berez lehorrak diren lurak erregadioari esker busti eta aberasten dira.

Alhama ibarrean daude, lautada zabalean, hiru herri entzutsu: Fitero, Zentroneko (Cintruénigo) eta Kofella, azkena bere berakatzengatik famatua. Eskualde hontan arabiarren aztarrenak nonahi ikusten dira, hibaiazen izenetik bertatik hasita.

Keiles hibaia Tuteran batzen da Ebrorekin, eta Moncayo alderuntz Murtxante, Urzante, Oblitas, Barillas, Tulebras eta Monteagudo (Mendizorrotza?) herriak aurkituko dituzu haren ibar zabalean; handik lasterrera Tarazona, behinolako Turiasu, Aragoi erreinuko apezpiku hiria ibar berberean dagoelarik.

Irati, Sankozako merinaldea

Lizarrako merinaldea Ega harroan kokatzen bada, Sankozakoa antzeratsu Iratikoan: Esteribar, Egues, Aranguren, Elortz eta Ibargoiti haranak izan ezik, hauek Argakoak direlako eta Luzaide, Errobikoa (Nive) delako.

Merinalde honek 2.982 km² ditu, Arabaren antzera, eta 49.314 bizilagun. Estatuak, haurtegi alderdiak sortu zituenean, hiriburu Sankozatik Agoitzera aldatu zuen, erdirago zegoelako edo.

65 udal eta hogeitabi haran ditu merinalde honek, eta joan den menderarte lau alderditan zeuden elkaturik. Labur bederen, ikus ditzagun banan banan.

Aibar, Urraul Garaia, Urraul Behea, Romanzado, Liedena eta Nabaskoize ziren lehen alderdiko haranak. Aibar haranekoak udal herri hauek dira: Aibar, Kaseda, Eslaba, Gallipentzu, Xabier, Leatxe, Lerga, Irunberri (Lumbier), eta Sada; Ezporogik bere barrutian beste sei herrixka ditu. Urraul Garaia (Parditxerria ere deitua), Urraul Behea eta Romanzado udal bakarrekoak dira. Nabaskoiz bikoa eta Liedena herri bakarreko harana da. Eskualde honek merinaldeko Hegoaldea osatzen du eta, haranetik bereizturik

egona bada ere, Aibarko eremuan dago herrialde honen hiriburu ohia, Sankoz, Irati, Aragoi eta Onsellak bat egiten duten lekuan. Sankoz azoka herria da ostegunoro, Lizarra bezala, eta Aragoiko "Valdonsella" eskualdeko herriak ere bertara joaten dira. Sankozan ola handiak jartzen hasi dira: papertegi, textil eta abar. Alderdi honek 929,18 km² eta 11.971 bizilagun ditu.

Erronkari, Saraitzu, Aiezkoa, Erro eta Luzaide dira bigarren alderdiko haranak, Pirineo eskualdea beraz. Erronkarik zazpi herri ditu, bakoitza bere udalarekin: Uztarroze, Izaba, Urzainki, Erronkari, Garde, Bidangoze eta Burgi. Saraitzuk udal hauek ditu: Ezkarotze (haran batzar lekua), Espartza, Izaltzu, Eaurta, Otsagabia, Orontz, herri bakarrekoak; Gallozek beste herrixka bat du bere udal barrutian; Guetzak bi; Sartzek beste bat. Aiezkoako bederatzi herriak Abaurregaina, Abaurreapea, Aria, Aribere, Garaioa, Garralde, Orbaizeta, Iriberrri eta Orbara dira bakoitza bere udalarekin; Erro edo Erroibarko hamaika herriak udal batean elkaturik daude; Luzaide haranak herri bakarra du, Garazi aldera begira, Pirineoen bestaldean.

Eskualde honek baditu beste bi herri ere: bata Orreaga, Pirineoaldearen bihotz izpirituala, eta bestea Auritze (Burguete) zelai eder batean, bakarrik, eskualde buru izateko toki aproposan, hortarako zerbitzuak jarritz gero. Pirineo-alde honen zabalera 1.169,61 km²-koa da, 8.425 bizilagunekin.

Artzibar, Lizoain, Egues, Arriasoiti, Longida eta Esteribar haranak dira hirugarren alderdikoak. Artzibarko herrixka guztiek udal bat dute, Oroz-Beteluk izan ezik; honek berea du. Lizoaingoak ere batean daude elkaturik, Urroz izan ezik. Longidakoak ere bai, Agoitz hiriburua izan ezik. Esteribarkoak ere bai, Larraosaña izan ezik. Arriasoitikoak Lizoaingoan daude elkaturik. Eguesen haraneko 15 herri elkaturik daude, Uharte eta Burlada haranetik bereizirik.

Alderdi hontako Esteribar eta Egues Iruñealdeko gehiago

dira beren merinaldeko baino. Egues harana eta, batez ere, Burlada eta Uharteko ateetan baitaude. Esteribar, berriz, Arga garaian; geopolitika zentzu pixka batekin, Nafarroa Behererako eta handik Lapurdi, Zuberoa eta Europarako bide izan behar luke. 559,29 km² eta 22.824 bizilagun ditu.

Elortz, Aranguren, Ibargoiti, Izagaondoa eta Unziti dira laugarren alderdikoak. Elortzeko herrixkek udal bakarra osatzen dute, Tiebas eta Elo (Monreal) hiritxoak aparte daudelarik. Beste lau haranetako herrixkak haran-udaletan elkarturik daude. Alderdi hontako Elortz, Aranguren eta Ibargoiti Iruñaldera begira daude, Iratialdera baino gehiago. Hain zuzen ere, Elizak —eta honek beti izan du politika erakundeek baino bizkortasun gehiago lurralde antolaketak aldatzeko— hiru haran horiekin osatzen den artziprestazgoa (Ibargoiti izeneko) Iruñaldeko bailaran sartu du, eta baita Esteribar artziprestazgoa ere (Esteribar eta Egues haranekin osatzen dena). Iruñaldeko herriak izan ezik, gainbehera doa alderdi hau. 288,51 km² eta 5.217 bizilazun ditu.

Mendialdea, Iruñeko merinaldea

Merindad de las Montañas edo *de la Montaña* deitua, gero Iruñekoa; gaur hiriburuari hauritegi alderdi berbera osatzen du. 2.450 km² eta 232.920 bizilagun, 77 udaletan. 23 haran, 5 *zendea eta Iruñeko hiria, sei alderditan. Diputazioak Nafarroako eskualdekatzeari egin aurretiko alderdi zatiketa historikoari jarraituko diogu bestean bezala, baina zerbait aldaturik. Aldakuntzak aipatuko ditugu.

Iruñerria, Gonka, deitzen zaio zendeen eskualde honi. Iruñebera eta *Ansoain, Iza, Zizur, Galar* eta *Oltza*, zendeekin osatzen da. Hemen zatiketa historikoari aldakuntza bat egin diogu: lehen *partido* edo alderditik Ilzarbe harana atera çugu, eta bigarreneko Oltzako zendea sartu. Inguru hori pixka bat ezagutzen duenak

argi ikusiko du horren arrazoia. Elizak *arciprestazgo de la Cuenca* osatzen du zendeekin. Eta zer dira zendeak? Herri mordoxka baten elkarte bat, udal bat osaturik. Jenaro Iraizoz Unzue-k, *Navarra*.—*Temas de cultura popular*.—123 liburuxkan ederki azaltzen du eskualde hau. Azalpen hauek guk nahi baino laburragoak izan behar dutenez, irakur bedi liburu hori. Eskualde hontan sar daitezke, lehen aipatu bezala, Egues, Ibargoiti, Aranguren, Elortz eta Unziti.

Baina eskualde honen ardatza Iruñe (Iruine?) da. Eta ezin gaitzke ardatz hori aipatu gabe igaro, Euskal Herriaren bihotza baita. Lizarrako Estatuto hartan, eta hiru mende lehenago Johannes Etxeberri Ziburukoak esan bezala, Euskal Herriaren hiri buruzagia da. Ez dugu hori asko gogoratzen eta gutien, beharbada, nafarrek eta iruñarrek. Iruñek azken kontaktetan, 1970.ekoan, 147.168 bizilagun zituen. Hiriburua eta eskualde guztia industrializatzen doa pausu ikaragarritz. Honek beste bizitasun bat eman dio hiri lebitiko horri; orain hirigintza egoki batek *ganorazko handitze bat emango ahal dio berari eta bere eskualde horri.

Bost zendeok eta hiriak 258,76 km² dituzte eta 161.596 bizilagun.

Etxauri eta Olo haranekin bakarrik gelditzen gara, lehenago bigarren alderdiarekin: Gulina harantxoia Izako zendeak irentsi baitzuen aspaldi eta Olza zendea Iruñaldean sartu baitugu. *Ilzarbe*, berriz, hona pasatzen dugu. Arakil ordea, hirugarrenekorako uzten dugu. Etxauri, Olo, Ilzarbe eta, geografiaz Lizarrako merinaldekoa den Goñirekin eskualde bat osa daiteke, behinolako bigarren alderdia baino egokiagoa. Lizarra eta Iruñe bitartean transizio eskualde bat da, eta Ilzarbe bera "Perdon" aldatzaren bestaldean, era batetan behintzat, Lizarrari begira dago; horregatik sartuko zuen diozesi zatiketak Lizarrako herrialdean. Eskualde honek 243,98 km² eta 6.221 bizilagun ditu.

Olo haranako bederatzi herrixkek udal bakar bat osatzen

dute. Etxauri haraneko udalak Belaskoain, Ziritza, Etxarri, Etxauri, Bidaurreta eta Zabaltza dira. Ilzarbe haranekoak hamaika hauek: Muruzabal, Obanos, Adios, Añorbe, Biurun-Olkoz, Ene-ritz, Legarda, Tirapu, Ukar, Uterga eta Gares (Puente la Reina). Azken herri hau bakarrik da pixka bat kaskondua, Iruñe-Lizarr-Logroño bidean, Argaren ibarrean zerbait hazteko aukera ona duena. Besteak baserri herri hutsak, husten doaz.

Burunda, Ergoiena, Arakil haranek osatzen dute hirugarren alderdia; ez baitago dudarik Arakil, lehen beste batean bazegoen ere, gaur eskualde hontan hobeki dagoenaz. Eskualde honi "Bar-ranca" izen gaiztoa zabaltzen ari zaio, Sakana euskal izenaren orde. Burundan sei herri daude, bakoitza bere udalarekin: Zi-ordia, Olazagutia, Altsatsu, Urdiain, Iturmendi eta Bakaikoa. Ergoienako hiru herriak udal bakarrean elkartzen dira. Arakilen ordea, hamalau herri udal batean elkartzen dira, Irurtzun herri nagusia delarik; eta gero, "hiri separatu" bezala Irañeta, Uhart-arakil, Arruatzu, Lakuntza, Arbitzu eta Etxarri-Aranatz. Eskualde hau Euskal Herriko tokirik egokienean dago: Iruñetik Bilborako bidean, eta Gipuzkoa, Araba eta Egaaldearekin muga egiten du-earik. Bide azpiegiturak ere ongi laguntzen dio. Sakanak berehala behar du hirigintza on bat bere desarroiloaren oinarriak ongi jartzeko. Gainerakoa etorriko zaio, industriak etortzen ari baitira. Eskualde honek hiru ardatz herri ditu: bide gurutzetako Irurtzun eta Altsatsu eta erdian, zerbitzu hiri bezala, Etxarri-Aranatz. 328,82 km² eta 19.578 bizilagun ditu eskualde honek.

Imotz, Basaburua Nagusia, Larraun, Basaburua Gutia eta Araitz haranek osatzen zuten laugarren herrialde hontako alder-dia. Lekunberri herri nagusitzat harturik, eskualde honek badu hizkuntzaz eta ekonomiaz homogeneousun bat. Imotzeko haranak udal bakarra egiten du bere zortzi herrixkekin, Etxaleku buru delarik. Era berean Basaburua Nagusiak bere hamabi herrixkez, Jaunsarats hiriburu duelarik. Eta Larraunek, bost haranen erdian,

hamabost herrixka ditu eta buru, Lekunberri. Basaburua Gutia haranaren batasuna deseginik dago, eta geografiaz behin ere ez da izan haran bat, hiru harrotan baitaude honen herri historikoak, Oria, Urumea eta Bidasoakoetan. Leitze, Areso, Goizueta eta Arano uzten ditugu Basaburu Gutian; Ezkurra, Erasun, Saldias eta Labaien Baztan-Bidasoa eskualderako utziaz. Araitz haranak udal bat du, baina bere eremuan Betelu hiri separatua duelarik. Alderdi honek 467,79 km² ditu eta 10.027 bizilagun. Gipuzkoaren hurbiltasuna aprobetxatzen badu, etorkizundun eskualdea. Dagoenerako Leitze eta ola batzuk jarriak dira, orainarteko baserri gizarte egiturak aldatzeko arriskuan.

Atez, Odieta, Anue, Olabar, Ezkabarte, Txulapain eta Ultzama zazpi haranak, Iruñeren Ifarraldean; denak udal bakarrekoak, Anue izan ezik: hemen udal haranetik at Lantzeko hiri separatua baitago. Merinaldeko bostgarren herrialdea egiten zuen alderdi honek 307,99 km² ditu eta 4.553 bizilagun. Ez du batasun gehiegirik, eta Iruñeren hurbiltasunak hona jo erazten ditu harreman guztiak. Baserri herri hutsak ia denak.

Baztan-Bidasoa eskualdean, Baztan berak, Bertizaranak, Leringo Doneztebek eta Mendialdeko Bortziriak osatzen zuten merinaldeko seigarren alderdia, oso egoki egina, Bidasoa harroko haranak hartuaz. Baztanek udal bakarra, baina hamabost herri ditu, Elizondo hiriburu duelarik. Ezinbestean-edo, Zugarramurdi eta Urdazubi udalak baztandartzat jotzen dira, nahiz eta Otsondo lepoaren bestaldean egon eta lapurtarrago izan. Bertizaranako hiru herritxoek udal bakarra egiten dute. Leringo Doneztebe harneko herriek bakoitzak bere udala dute, eta hauek dira: Doneztebe bera (Santesteban), Elgorriaga, Donamaria, Ituren, Oitz, Urroz, Zubieta eta Sunbilla. Gaur haran hontako bezala jo daitezke Labaien, Saldias, Erasun eta Ezkurra ere, harro berebanean baitaude. Mendialdeko Bortziri edo Bost Hiriak, Igantzi, Etxalarre, Lesaka, Arantza eta Bera dira. Eskualde honi. Baztan-Bidasoa

izenez deitzen hasiak dira eta ez dago gaizki jarria. Herririk gotorrenak Elizondo, Lesaka eta Bera badira ere, eskualdearen zerbitzu hiriburua Doneztebek izan beharko du, erdian dago eta. Laurak industrializatzen hasiak dira, Diputazioaren poloei esker. Baztan-Bidasoa eskualde hau XVI. menderarte Baionako diozesikoa zen, eta hizkuntzaz ere gehienbat lapurtarra da. Gaur ere, Estatuaren mugak, eta historikoak ere, besterik adieraziarren, badu nolabaiteko lapurtartasun bat. Baztan-Bidasoak 835,71 km² eta 22.491 bizilagun ditu.

Lapurdi

800 km² eta 166.000 bizilagun, guti gora-behera, zeren Frantziako estadistiketarako ez baitago Lapurdirik. Bestalde, kantonamenduko, Frantziako eskualde banaketako kontaketek-ere ez dute baliorik; zeren Lapurdi eta Nafarroa Behereko herriak nahasirik baitaude kantonamendu berberetan. Guk, gaurko bertako ekonomilari eta herri gizon batzuek —Ramuntxo Camblong eta bestek— egiten duten antzera, bi herrialdetan banatuko dugu Ifar Euskal Herria; baina ez Kosta eta Euskal Herri Barna deituaz. Hemen ez gatoz bat haien iritziekin: zeren Arabako Lautada ere Euskal Herri Barna baita, eta Bizkaia eta Gipuzkoa ere “Kosta” baitira. Horregatik, Lapurdi hartuko dugu alde batetik eta Zibero-Nafarroa Beherea edo, laburtzeko, Zibero-Nafarroa, bestetik.

Itsas hegi hutsa hartzeak herrialde mehegia egingo lukeenez, Lapurdi osoa hartzen dugu bere muga historikoetan, Nafarroa Beherearekiko mugei dagokienez, eta Aturi eta Gabe d'Oloron hibaiek bat egiten duten inguruetaraino. Landesei dagokiena gero aipatuko dugu.

Lapurdik eskualde historikoen tradizioarik ez duenez, eta bertakoek saioaren bat egin arte, kantonamendu eskualdeei jarraituko diegu.

Baionako kantonamendu biek, Ifar-Ekialdekoak eta Ifar-Mendebalekoak, herri hauek hartzen dituzte: Baiona, Angelu (Anglet), Bokale (Boucou), Lehuntze, Mugerre, Hiriburu (St.-Pierre d'Irube), Urketa, Arrangoitze, eta Basusarri.

Miarritzeko kantonamendua: Miarritzek bakarrik osatzen du.

Hiru kantonamendu hauek hartzen dute Lapurdiko eta Ifaraldeko Euskal Herriaren eskualderik garrantzitsuen alde guztietatik. Bizilagunik gehien, dagoen industriarik gotorrena ere bertan dago, eta hiriburu nagusia, Baiona, ere bai. Departamendu baten, "euskal departamendu" baten aministratzaio hiriburutza, bestela ere nolabait denek onarturiko hiriburua den Baionari dagokio.

Donibane-Lohizungo kantonamenduak, Donibane-Lohizun, Askain, Bidarte, Biriatu, Ziburu, Getharia, Hendaia, eta Urruñia herriak hartzen ditu, Lapurdiko Hegoaldeko Kostalde guztia alegia. Bigarren eskualdea garrantzitasunean; turismoari industriari baino askozaz gehiago lotua, tamalez; Estatu mugen trabak kenduaz, lortuko ahal du noizbait desiratzen duen ekonomia egituren aldaketa.

Ezpeletako kantonamendua, Ainhoa, Kanbo, Ezpeleta, Itsasu, Luhoso, Sara eta Zuraide herriek egiten duten eskualdea da. Kantonamendu hiriburua Ezpeleta bada ere, herri nagusia eta gotorrena Kanbo da, turismoari esker. Eskualde hau nolabait deitezekotan, Lapurdi Garaia deituko nuke.

Ustaritzeko kantonamendua, Ahetze, Arbona, Halsu, Jatsu, Larresoro, Senpere, Ustaritze eta Milafranga herriek osatzen dute. dudagabeko hiriburua Lapurdiko Biltzarren hiria, Ustaritze, delarik. Errobi hibaiaren erdialdea hartzen du gehienbat.

Hazparneko kantonamenduak, Lekhuine (Bonloc), Hazparne. Makea eta Mendiondo (Lekorne) lapurtar herriak hartzen ditu, Lapurdiko Ekialdean. Hemen Hazparnek izan du industria tradi-

zio bat, azkenotan igotzen joan beharrean, gainbehera joan dena. Bertako eskolatik atera dira herri gizon iratzartzaile batzuk.

Bardoze eta Gixune, Bidaxuneko kantonamendukoak, eta Be-rezkoitze eta Ahurti, Bastidako kantonamendukoak, lapurtarrak dira, Lapurdiren Ifar-Ekialdean. Bidaxuneren (Bidache), Gramontarren domeinuko izanaren arrazoi feudotiarrak birkonsideratu behar lirateke, gaurko harreman eta ekonomia aldeei eta interes geopolitikoei begiraturik, euskal muga "Gave d'Oloron" hibairaino eramanez. Lapurdi ala Nafarroa-Behereari atxiki eskualde hori? Bertakoen estudioek eta geroak esan bezate.

St-Martin-de-Seigneux kantonamendua Baionako Komerzio Ganbarak hartzen du, Landesetako departamendukoa bada ere. Eta, egia esan, eskualde hori (Tarnos eta inguruko herriak hartzen dituena) Baionako interlandekoa da eta ez Mont-de-Marsan-ekoa. Lapurdi izena Baionako "Lapurdun" izen zaharretik baldin bada-tor, bere inguru natural guztia hartu behar luke: Aturi hibaiak Hegoalderuntz itzulia egiten duen ondotik, Boucou-Vieux-erainoko mugatik Hegoalderuntz. *Recherces sur la Ville et sur l'Eglise de Bayonne*, Veillet-Dubarat-Daranatz-en eskulan eta oharren hiru tomoetan, Baionaren Boucou-Vieux-erarteko jurisdizio eta esku-bideen berri ematen da. Eskualde hau hondar hutsa zen ia dena lehenago; baina gaur Baionaren espansioaren lurralderik aproposena. Noizbait Frantziako Estatuko "citoyen" euskaldunek departamendu bat lortzen badute, eskualde hau euskal eremuan sartzen ahalegindu behar lukete. Gaskoinak bizi direla, bai Baiona, Angelu, Bastida eta abarrean ere... Eta gaskoinek ez ahal dute, bada, euskal sustrairik?

Zibero-Nafarroa Beherea

Londresen 1940ko Azaroaren 30ean egindako Arautegiaren 7. artikulua dioen bezala, euskal herrialde biak elkartzearen posi-

bilitatea ere ikusi behar genuke. Eta Bureba-Oka bezalaxe, Zibero eta Ifarraldeko Nafarroa hobeki daude, beren lur zabalera eta bizilagunengatik, elkartzeko, fusionatzeko. Lehen “Basses Pyrénées” zeritzan departamenduak, “arrondissement” edo “subprefecture” bi zituen: bata Baionan, lapurtarrentzat, eta bestea Maulen, zibero-baxenafarrentzat. Gaur, ordea, Mauleko “subprefecture” hori ere kendu egin dute eta Ziberoa gehiena Oloroekoan sartu dute.

Bien artean 2.069 km²-ko zabalera dute eta 55.000 bizilagun. Zabaleran, beraz, Gipuzkoa Bizkaiaren neurria. Biztanlez biak bati eginda ere ez asko, gaurko ahulezia egoeran.

1963ko Apirilaren 15ean Lapurdiko Itsasun eskatu zen euskal departamendu bat, Frantziako Errepublikaren legedi barnean, lehen urrats bezala. Gure ustez administrazio urrats honek garrantzi izugarria du eta ez du harrez gero baliorik galdu. Gehiago oraindik —eta barka bezate Pirineo bestaldeko anaiek—, ez dut uste departamendu behar hori behar den beste haizatu denik. Alderdi desberdinek ikusi behar lukete hori, eta kontseilari jeneral eta auzapezen eskabide bat bihurtu, administrazio erako planteamendu batekin. 1963az gero sortu dira Frantzian departamendu berriak; baina euskal departamendua gutiegi aipatu da.

Departamendu horrek “chef-lieu” delakoa Baionan, Lapurdin, beharko lukeenik inork ez du eztabaidan jarriko; baina, era berean, ongi legoke bigarren herrialdean beste “subprefecture” bat, “arrondissement” delakoaren zerbitzu eta administrazio banaketa batek ematen dituen aukerez baliatzeko. Non ordea? Gure ustez Donibane-Garazin, ez Maulen. Arrazoia geopolitikoa da: zeren Donibane-Garazi Baionatik eta Iruñetik hurbilago baitago, bien tartean, eta bestea berriz, Donapaleu dagoen bezala, ertzean. Nafarroako Diputazioak dituen ahalmen asko gaur Europara begira jartzekotan ditu, eta ezin du bere lehengo merinaldearen hiriburua ahazturik utzi, Europarako bidean.

Nafarroa Behereko merinaldeak zazpi “pays” edo eskualde

zituen: Baigorriko harana, Orzaize (Ossès), Garazi (Cize), Iri-sarri, Arbela (Arberoue), Oztibarre (Ostabaret) eta Amikuze (Mixe). Ziberoak: Basaburia (Haute-Soule), Arballa biak, eta Petarra (Basse-Soule).

Baigorri-Orzaize lehengo eskualde biek, gaur kantonamendu-
eskualde bakar bat osatzen dute, Baigorriko hiria (St. Etienne-de-
Baigorry) hiriburu delarik. Hamaika herri dira guztiz: Aldude,
Banka, Urepele, Baigorri, Irulegi, Lasa, Anhauze, Azkarate, Or-
zaize, Bidarra, Arrosa.

Eskualde honek badu estudio interesgarri bat, euskaraz egin-
dako bakarra guk dakigularik. Ekonomia, historia, zerbitzu eta
abar aztertzen ditu lan honek. Baionako Euskal Museoa dago
salgai; honen titulua *Baigorriko kantonamendua*. Eskualde hon-
tako eta Garaziko ardiak baturik 100.000 buru inguru dira. Ardia
da, beraz, aberastasunik nagusia.

Nafarroa, Euskal Herritik Europara sartzeko eskualderik
egokiena da. Bertako herri gizonek eta Iruñekoek badute hortan
lanik.

Garazi, merinaldeko eskualderik handiena, hiriburua bertan
aurkitzen delarik; Donibane-Garazi, euskal herrialdeetako hiri-
bururik tikiena, baina politena. Herri eta herrixka asko ditu esku-
alde honek: Ahatsa, Aintzila, Ahinhize, Alzieta, Arnegi, Bazka-
zane, Behorlegi, Duzunaritze, Buztintze, Zaro, Ezterenzubi, Ga-
marte, Iriberrri, Izpura, Jatsu, Laxarra, Lekunberri, Mendibe,
Monjolose, Donazaharre (St-Jean-le-Vieux), Eihalarre (St. Mi-
chel), Sarrasketa, Suhuskune, Uharte-Garazi, eta Donibane-Garazi.

Ur ugari, zelai zabal, baso eta oihan eder, denak baserri
hutserako eta, frantximenten zerbitzuan dauden garaztar kazikeen
eraginez, paristarren turismo gozamenerako. Bienbitartean herriak
gainbehera, herritarrak Ameriketara, eta Nafarroako Foru Dipu-
tazio jauregian "seigarren" merinaldeko *harmarriak bakarrik,
sinboluak egintza bihurtu gabe.

Garazik 17.000 Ha.-ko eskualde lur komunak ditu, herrien arteko Sindikatu baten bidez eramaten direnak.

Arbela-Oztibarre eskualdeek —Irisarri ez baita, egia esan, eskualde bat, hiru herriko “enklabe” historiko bat baizik—, aurreko bien artean, gaurko Iholdiko kantonamendua osatzen dute gehienbat. Horregatik eta merinaldearen erdialde hartzen dute-lako, batera jarri ditugu.

Aiherra, Heleta, Isturitze, Mehaine, Donestiri (St. Esteben) eta Donamarthiri, dira arbeldar herriak, Bastida (Labastide-Clairance) hiritxoa ere geografiaz eskualde hontakoa delarik. Irisarri, Armendaritze eta Iholdi dira Irisarrikoak. Oztibarrekoak: Arhantsusi, Arroze, Azme, Buruze, Zibitze, Hozta, Ibarre, Ibarrola, Jutsi, Larzabale, Izura (Ostabat), Phagola, Donaix'i (Saint-Just) eta Landibarre.

Oztibarrek eskualde lur komunak ditu, Amikuze, Baigorri eta Garazik bezala. Arbela-Oztibarrek argiro erakusten du bere ekonomiaren ahulezia nabarmena, herririk handienak ere mila bizilagun ez dituelarik.

Amikuze da merinaldeko ifar eskualdea, hogeitamaika herri eta herrixka barnean dituelarik: Aiziritze, Amenduze, Amorotze, Arberatze, Arboti, Arruta, Behauze, Behaskane, Mitxiriña (Beyrie), Bizkai, Gamue, Sarrikota, Gabaldi, Garruze, Ilharre, Labetze, Laphizketa, Larribarre, Lukuze, Martxuta (Masparraute), Unaso, Oragarre, Ostankoa, Donapaleu (St. Palais), Zilhekoa, Sorhapürü, Zokhozü, Zohazti, Alzumarta (Sumberraute), Zohota eta Uharte-hiri.

Donapaleu da eztabaidarik gabeko hiriburua. Ostiral guztietan izaten da bertan merkatua. Amikuze lehen laborantza eskualdea zen, baina orain abelgorrietara aldatu da eta baita hegaztietara ere. Artoa, herrialde guztian bezalaxe, eskualde hontan ere asko

ugaritu da, nahiz eta gero Baionako portura bidali behar, Frantziako Ifarraldean komertzializatzeko, bertan hortarako industria-rik ez dagoelako.

Amikuzek, bere eskualde lur komunei *onura gehiago ateratzeko, egitura berriztatze bat egiten dihardu. "Lur Berri" deitutako koperatibak bere lana egin du Amikuztar baserriaren alde.

Basabürria da Ziberoa garaiko eskualdea, Atharratze ("Agur Ziberoa" kanta famatuko herria) hiriburua eta kantonamendu buru duen lurrik. Alderdi bitan banatzen da eskualde hau: Ibar-esküina eta Ibar-exkerra. Ibar-esküineko herri edo herrixkak hauek dira: Alzabeheti, Altzai, Aloze, Arhane, Gamere, Sarrikota-gañia, Zihiga, Lakarri eta Zunharreta. Ibar-exkerrekoak: Omize-gañia (Abense-de-Haut), Atherei, Etxebarre, Hauze, Liginaga, Larrañe, Lexantzü, Ligi, Montori, Asië, Santa Grazi, Zihoze, Sorholtze, Zünharre, Iruri (Trois-Villes) eta Atharratze (Tardets). Barkoxe ere (berez aparte dagoen herria) Basabüriar bezala jotzen da.

Oraintsu hasi da Ziberotar eskualde hau jendea ezagutzen eta bertara jaoten, hango pastoral, maskarada eta kantariengatik. Euskaldunok badugu gure bazterrak ezagutzeko premia, baina ezin gaitzeko "typical" ezaguera batekin geldi; haien giza-ekonomia, euskalki, historia eta abar ere ezagutu behar dugu, batzuetan ohi dituzten arazo larri guztiekin. Eta Basabürria honek badu larritasunik: jendea urritzen, baserriak hutsik, bordetan mutilzaharrak desesperaturik bere burua hiltzen, Sakonki ezagutu behar dugu Basabürria, berez hain eskualde ederra. Atharratze hiriburua oso herri atsegina da.

Arballa biek, handiak eta txikiak, egiten dute ziberotar bigarren eskualdea, erdi aldekoa. Hamabost herri dira guztira. Arballa handian: Gotañe, Idauze, Irabarne (Libarrenx), Mendikota, Mendi, Ozaze, Arrokiaga, Donaztebe (St.-Etienne) eta Zalgize; Arballa txipian: Alzürükü, Garindañe, Muskildi, Urdiñarbe, Phagola, eta Zühara.

Arballa oso eskualde apala da; mila bizilaguneko herri bat ere ez du, ez eta hiriburu ezagunik. Bitarteko eskualde bat da, guztiz baserrira lotua eta zeharo industriarik gabea.

Pettarra, frantzesez "Basse-Soule": Ziberoa-Behea beraz. Herri eta herrixka hauek hartzen ditu; Onize-pia (Abense-de-Bas), Añharbe, Arüe, Urrüxtoi, Berhueta, Berrogañe, Sarrikota-pia (Charrite-de-Bas), Sohüta, Domintxaine, Ezpeize, Etxarri, Jesta-ze, Ithorrotze, Larrabile, Larrori, Lahüntze, Ospitale-pia (L'Hopital-Saint-Blaise), Lextarre, Lohitzüne, Mendibile, Mithikile (Moncayole), Olhaibi, Oseraiñe, Oihargi, Erribareita (Rivareyte), Undüreñe eta Bildoze.

Maule dago Pettarraren hasieran, eta hiri hori da Ziberoako hiriburua. Gaurko frantzes administrazgoarentzat Ziberoan bi eskualde daude, bi kantonamendu. Atharratzekoa eta Maulekoa; eta alde batetik horrela da: esan dugun bezala Arballak ez baitu hiririk. Bestalde, Atharratze eta Mauleren inguruan egiten da Ziberoako bizimodu harreman gehiena.

Maulek badu industria apur bat, *oski eta abarketa industria. Orain bestelako olak ere jartzekotan dira. Ea, hortara, ziberotarren herbesteratzea gelditzen den. Txarrena, ohitura hartua dutela, Pariserako bidea ikasia, eta bienbitartean portugesak ugaritzen doazela Maulen bertan.

Euskara galtzen ari, portugesa gehiago entzuten da Mauleko kaleetan. Ikastola jartzerakoan sendotuko da zerbait Ziberoko hizkuntzaren egoera. Orain lau urte Euskaltzaindiaren batzarra egin arte, ez zen eman Maulen euskarazko mezarik. Lotsagarria bada ere, egia.

Maulek eta Ziberoa guztiak beste arrisku bat dute, Oloroera eta Parisera begira egotea. Aipatu dugu Ziberoa Oloroeko "arrondissement" edo "subprefecture"koa dela; areago bada, Ziberoa Pabeko Komerzio Ganbararen barrutikoa da, eta ez Baionakoa. Oskitxeko lepotik Mendebalera —Donibane-Garazi eta Baionara—

begira jartzeko, ekonomia, egitura eta konzienziatze bat behar du Ziberoak.

Lanestosa-tik... Barkoxe-raino

Eta gaur Euskal Herritzat hartzen den eremuaren beste ertzera heldu gara eta, beraz, lan honen amaierara. Mendebaleren dagoen Lanestosa herrian hasi baginen, Barkoxen bukatu behar dugu.

Maule eta Atharratzen ondoren Barkoxe dugu Ziberoako herririk handiena. Gainera euskaltasunaren gaztelu hirmoa dugu, han egiten baitu muga biarnes hizkuntzarekin. Pastoral, maskarada, bertsolari eta kantarien habia goxoa. Barkoxtarrak ditugu Beñat Mardo, Etxahun Barkoxe, Attuli, Etxahun Iruri (erdi barkoxtarra); eta herritarrak oro, kantari paregabeak eta ohiturei atxikiak.

Toki zelaitsu batetan kokatua, menditto apalez inguratua eta Pirineoak ez urrun ageri. Herri garbi eta xarmanta. Barkoxe eta barkoxtarrak zer diren jakin nahi baduzu joan gustuan, eta ongi hartua izanen zara. Ez dukezu damu.